

Kjell Östberg

**Om svensk socialdemokrati – artiklar från
tidningen *Fjärde internationalen***

Innehåll

Introduktion	1
Socialdemokratis ledare	2
Undén-linjen	9
Demokratiskt genombrott med förhinder — kvinnorna och demokratins genombrott.....	17
Kommunalpampens historia.....	29
Åttatimmarsdag och arbetstidsförkortning i Sverige	39

Introduktion

Kjell Östberg, professor i historia vid Södertörns högskola, är en av Sveriges främsta experter på den svenska arbetarrörelsen och i synnerhet socialdemokratin.

Bland hans större arbeten kan nämnas (båda finns på marxistarkivet):

- Doktorsavhandlingen, [Byråkrati och reformism](#), med underrubriken ”En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget”.
- [1968 - när allt var i rörelse](#), med underrubriken ”Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna”

Och sist, men inte minst, hans rosade politiska Palmebiografi i två delar:

- *I takt med tiden: Olof Palme 1927-1969* och *När vinden vände: Olof Palme 1969-1986*

På marxistarkivet finns sedan tidigare artikelsamlingen [Tidskriften Fjärde internationalen om socialdemokratin](#) som innehåller ett par artiklar som Kjell Östberg skrev ihop med Håkan Blomkvist: ”Socialdemokratin internationella rötter” (1977) och ”Den tidiga socialdemokratin” (1978).

I föreliggande artikelsamling ingår texter som publicerades under åren 1987-1996. Artiklarna handlar främst om olika aspekter av socialdemokraterna och deras politik, men där behandlas även andra frågor som rör arbetarrörelsen i lite mer vid mening, såsom kvinnorörelsen och kampen för arbetstidsförkortning,

Socialdemokratin ledare

[Ur *Fjärde internationalen* 1/1987]

- En var professorsson i en familj 'svag för fint folk'. Pappan gjorde karriär genom att med kvacksalveriartade metoder behandla Stockholms bogerskaps ryggkrämpor. Moder knappadel på dekis. Själv rumlade han upp det mesta av fadersarvet på några år tillsammans med studentkumpaner, fullföljde aldrig sina akademiska studier, utan slog sig på skriftställer.
- En var murarson från Malmö. Efter folkskolan och några år som bodbiträde slog han in på tidningsbanan. Redan vid 35 års ålder hade hans karriär lett honom till chefsbefattningar med en årslön som flera gånger överträffade den han skulle ha haft i sitt ursprungliga yrke.
- En var akademisk överliggare från Lund med småborgerligt frisinnad folkskolebakgrund.
- En kom från gedigen stockholmsk öfvre borgerlighet med mamma tillhörande baltadeln. Gjorde tidig karriär som student- och ungdomspolitiker.

Vilka är de? Vad har de gemensamt? Hjalmar Branting, Per Albin Hansson, Tage Erlander och Olof Palme. Den svenska socialdemokratin ledare under hundra år.

Nya biografier

Under de senaste åren har det kommit en rad biografier över de socialdemokratiska partiledarna; två om Hjalmar Branting (och en om hans hustru Anna), två om Per Albin Hansson, en om Tage Erlander och ett antal av skiftande kvalitet och ambitionsnivå om Olof Palme.

Det finns all anledning att välkomna ett ökat intresse för arbetarrörelsens portalfigurer. Fram till nu har det faktiskt saknats biografier med vetenskapliga ambitioner för de flesta av socialdemokratin ledare. Om Hjalmar Branting till exempel finns, förutom enskilda uppsatser i minnes- och hyllningsskrifter, i stort sett bara Zäta Höglunds snart 60 år gamla *Hjalmar Branting och hans livsgärning*, med rätta betecknad som såväl tendentiös som panegyrisk.

För Per Albin och Tage Erlander har det inte funnits något utöver minnesböcker och hyllningsskrifter, och detsamma gäller också Gustav Möller, Rickard Sandler, Erik Palmstierna, Ernst Wigforss, Zäta Höglund (är dock på gång), Fredrik Ström, Ture Nerman och alla fackliga ledare. Axel Danielsson är faktiskt den ende som blivit tillfredställande biografiskt behandlad, i Per-Olof Zennströms *Lucifer*.

Det är synd att påstå att de verk som kommit de senaste åren har fyllt de behov som finns. Några behandlar bara kortare perioder i partiledarnas liv, vissa lägger tyngdpunkten på deras politiska verksamhet, andra berättar gärna säljande episoder i deras privatliv. Några av böckerna är skrivna av historiker och statsvetare (Johansson och Ruin). De flesta författarna har dock journalistisk anknytning (Isaksson och Svanberg jobbar båda åt *Veckans Affärer*, Dieter Strand på *Aftonbladet*, Nils Beyer och Nils-Olof Franzén har också massmedia-bakgrund). Det senare är inte alltid en nackdel. Att historia och politik numera kan skrivas på ett drivet och spänstigt språk är ett framsteg. Det är inte heller oviktigt att utöver redogörelser om Brantings bildningsgång få veta att han söp och nyttjade horor. Så information har som bekant journalister näsa för.

Partiledarna och byråkratin.

Den svenska socialdemokratin hade fyra partiledare under sitt första sekel. Ja, formellt valdes Branting inte till ordförande i partiet förrän 1907, men alltsedan han övertog redaktörskapet för *Social-Demokraten* från August Palm 1886 var – och betraktades – han reellt som partiets främste företrädare.

Är det ur de nu utkomna böckerna möjligt att hitta någon minsta gemensamma nämnare för dessa fyra partiledare som kan förklara detta unika fenomen? Vad säger de om personernas egenskaper och ambitioner – och vad säger de om det parti personerna företrädde?

Trots att de aktuella böckerna med några undantag saknar vetenskapliga ambitioner – eller inte förmår leva upp till sådana – ger de dock sammantagna underlag till funderingar om den svenska arbetarbyråkratins uppkomst och betydelse.

Socialdemokratin och den oligarkiska järnlagen.

Frågan om ledarnas betydelse för arbetarrörelsens utveckling är livligt diskuterad alltsedan Robert Michels i början av seklet utvecklade sin teori om den oligarkiska järnlagen utifrån en analys av de socialdemokratiska partierna (på svenska i *Organisation och demokrati*, 1983).

Michels var i unga år aktiv i den tyska socialdemokratin, där han tillhörde en syndikalistiskt influerad vänsteropposition. Han lämnade arbetarrörelsen under beskydd av den borgerliga sociologins fadersgestalt, Max Weber.

Michels menar att det inom organisationerna finns en inbyggd lagmässig tendens till byråkratisering. Belägg för sin tes söker Michels i en rad olika faktorer: historiska, psykologiska, sociala och organisations-sociologiska:

- Massorna är okunniga och tröga och i behov av fast ledning och ledare att vörda.
- Ledarna har en naturlig maktlystnad och kan på grund av tröghetslagar räkna med att väljas om. Ledarna blir alltmer beroende av organisationen av ekonomiska skäl – det gäller framförallt ledare som kommer från arbetarklassen eller för sin karriär (för de som kommer från borgerlig eller småborgerlig miljö).

Detta beroende blir ett järnband kring organisationen, och för att stärka sin ställning vill parti-byråkratin få en så bred bas som möjligt och få så många som möjligt beroende av partiet.

Det är synd att påstå att Michels har en sammanhängande orsaksförklaring till socialdemokratin byråkratisering – den är alldeles för vidlyftig för det. Det är ingen tillfällighet att företrädare för alla slags politiska schatteringar hämtat idéer och argument hos Michels – eller att det är SAF-förlaget Ratio som publicerat Michels på svenska.

Samband mellan politik och byråkrati.

Det intressanta med Michels teorier, och som gjort att han fått inflytande också bland marxistiska teoretiker, är att han gör kopplingar mellan organisatorisk och politisk utveckling. Han menar att det finns ett samband mellan socialdemokratin byråkratisering och reformismens genombrott inom Andra Internationalen före första världskriget.

Genom sina materiella privilegier lämnar de socialdemokratiska ledarna successivt proletariatet – om de någon gång tillhört det – och blir en del av ett småborgerligt skikt. Detta leder till en psykologisk metamorfos, menar Michels, byråkraten ser ofta sin egen förvandling som en spegelbild av omvärldens förvandling:

Vi lever i en ny tid, brukar han säga, och därför behövs också en ny teori. Utvecklingen kräver en större politisk mognad. De reformistiska och revisionistiska idéerna är till stor del ett utslag av det psykologiska behovet att finna en förklaring till och ursäkt för den förvandling som ledarna genomgått.¹

När till exempel de ryska bolsjevikerna ska förklara den tyska socialdemokratin urartning under första världskriget är det lätt att se paralleller, och man hänvisar gärna till Michels

¹ Robert Michels, *Organisation och politik*, 1983, s 169.

analyser.

Hos Lenin hittar man framförallt tre sociala rötter till opportunistens utveckling: arbetararistokratin, arbetarbyråkratin och inflytandet från småborgerliga grupper:

Ett helt socialt skikt bestående av parlamentsledamöter, journalister, fackliga ombudsmän, privilegierade funktionärer och vissa skikt av arbetarklassen har sammansmält med sin egen borgarklass.²

I sina egna analyser ägnar Lenin dominerande uppmärksamhet åt arbetararistokratin roll, alltså relationerna mellan imperialismen, opportunisten och ett litet skikt välbetalda arbetare mutade av koloniala överprofiter.

I nära samarbete med Lenin analyserar Gregorij Zinovjev den tyska socialdemokratins utveckling. I artikeln *Opportunistens sociala rötter* från 1916, konstaterar Zinovjev funktionärskårens tillväxt, koncentrationen av uppdrag och den allt kraftigare specialiseringen inom partiet. Detta leder fram till högre krav på formella kunskaper hos partiets anställda och en snävare rekryteringsgrund. Särskilt är borgerliga element och arbetararistokratin kraftigt överrepresenterade. Zinovjev och Michels är överens om att de anställda inom arbetarrörelsen blir alltmer ekonomiskt beroende av sina anställningar och att deras löner tenderar att öka. Följden av detta blir att funktionärernas medvetande alltmer förborgerligas.

Detta var i och för sig inga nya teorier inom arbetarrörelsen. Redan Marx hade i sin klassiska analys av Pariskommunen lyft fram de två faror som utgör ett ständigt hot mot arbetarrörelsen: en ledning som undandrar sig medlemmarnas direkta kontroll och ledarnas materiella privilegier som pådrivande faktor för en byråkratisk utveckling. Samtidigt påvisar han Kommunens metod att motverka dessa tendenser: rätten att välja och återkalla alla administrativa funktionärer och beslutet att avlöna alla ämbetsmän med arbetarlöner.³

Byråkratin inom den svenska socialdemokratins.

Vilket förklaringsvärde har nu dessa tankegångar för att förstå den svenska socialdemokratins utveckling?

Den samtida vänstern inom SAP kände väl till Michels idéer. En av dess ledande företrädare, C N Carleson, skrev en hel liten broschyr om Michels och drog paralleller till Sverige:

När ... Robert Michels stack sin sond i byråkratin inom den tyska socialdemokratins anade vi väl knappt att det svenska socialdemokratiska arbetarpartiet också hade i faggorna samma tärande, handlingskraften förlamande sjukdom. Men i dag ha vi svart på vitt, hur djupt auktoritetsväldet, borstande sin uppblåsta vederhäftighets kaisermustasch och rullande ögonen som riddar Blåskägg, trängt in i partiet.⁴

Zäta Höglund angrep också i några uppmärksammade artiklar i Stormklockan den ”jämmerligt försoffade partiledningen”.

Kan man överhuvudtaget prata om en byråkrati i någon vettig mening inom den svenska socialdemokratins vid denna tid? Zinovjev angav att det fanns över 4000 anställda inom den tyska arbetarrörelsen 1914 – det socialdemokratiska partiet i Sverige hade vid samma tid tre funktionärer. Men de som var beroende av den socialdemokratiskt ledda arbetarrörelsen – ekonomiskt eller för sin karriär – var betydligt fler: Det fanns dussintals partiredaktörer, antalet riksdagsmän närmade sig 100, räknar man med fackliga förtroendemän, försäkringskassfunktionärer, folketshus-föreståndare, anställda inom Kooperationen osv, ökar antalet till

² Lenin, ”The Collaps of the Second International”, i *Collected Works*, 1964, 21:295f. [svenska: [Andra internationalens sammanbrott](#)]

³ Karl Marx, ”Inbördeskriget i Frankrike”, i Isaksson (red), *Pariskommunen*, ss 55-60.

⁴ C N Carleson, *Makt och parti i modern politik och organisation*, 1918.

flera hundra.

Visst är det möjligt att utifrån de nu aktuella biografierna se hur det redan under Brantings och Per Albins tid växer fram en arbetarbyråkrati med Michelska drag. Branting och Per Albin representerar var sin beståndsdel i denna.

Det borgerliga inflytandet.

Branting är borgaren som går över till socialdemokratien utan att för den skull socialt lämna sin egen klass.

Nils Beyer utreder i sin bok *Den unge Hjalmar Branting* Brantings uppväxt- och ungdomsår förtjänstfullt men utan att komma med några viktigare nya bidrag. Något svar på varför just Branting kom att bli den förste ur borgarklassen som i Sverige på allvar kom att ansluta sig till den socialistiska arbetarrörelsen ger han inte, men han kartlägger den miljö av ung borgerlig 1880-tals-radikalism där Brantings medvetande formas. Denna miljö kom Branting socialt aldrig att lämna. Gärna tala på socialismöten bara man fick en bit mat på en bättre krog efter att ha utkämpat något större slag för proletarietets frigörelse, sammanfattar Beyer.

Beyers bok går bara fram till 1886, då den 26-årige Branting utmanövrerat såväl August Palm som Axel Danielsson som redaktör för *Social-Demokraten*. Nils-Olof Franzéns *Hjalmar Branting och hans tid* har förhoppningen att ge ett heltäckande porträtt av Branting och hela hans liv. Det vänligaste man kan säga om resultatet är att det blivit en lättläst bok som berättar om de viktigaste händelserna i Brantings liv. Författaren har varken förmåga eller ambitioner att öka vår förståelse av Brantings eller socialdemokratins roll. Han framställning är öppet tendentiös, ofta är han okunnig.

Någon vetenskap kunde inte marxismen vara, skriver Franzén. ”Europas fortsatta hundraåriga historia har veterligen endast ytterligare visat hur storartat fåfänga marxisternas förutsägelser var.” Han kallar Zäta Höglund ”löjligt förmäten” och näpsar partiet 70 år efteråt för att inte i tid tagit i tu med Fredrik Ström.

Annars bekräftar Franzéns bok hur långt från arbetarklassens vardag Branting stod. När partiet inte kunde erbjuda Branting tillräckligt fet lön för att kunna leva en borgares liv valde Branting att säga upp sig som redaktör för *Social-Demokraten* och istället bli *Dagens Nyheter*s riksdagsreferent. Franzén konstaterar att riksdagsmiljön var honom mer hemtam än arbetarmötena, och att han i riksdagen vann sina största segrar inte i kammarens debatter utan i riksdagsrestaurangen.

Branting knöt målmedvetet till partiet ett antal av sina klassbröder och likasinnade, särskilt till riksdagsgruppen var det viktigt att rekrytera bildade företrädare för arbetarnas sak. Läkare, professorer och ämbetsmän förmåddes bli socialdemokrater i utbyte mot en riksdagsplats. Mest känd av dessa borgerliga överlöpare var baronen Palmstierna, som snart blev parti-högerns stora organisatör.

Det är lätt att genom Beyers och Franzéns böcker se hur en liten men medveten grupp borgerligt intellektuella skaffar sig inflytelserika poster inom det socialdemokratiska partiet. Branting är föregångare och centralfigur från början.

Arbetarbyråkraten.

Per Albin Hansson är den typiske representanten för den andra viktiga delen av den socialdemokratiska byråkratin – den med proletärt ursprung. De två böcker som nyligen kommit om honom är betydligt mer intressanta än Brantingbiografierna. Anders Isakssons *Per Albin I: Vägen mot folkhemmet* behandlar Per Albins liv fram till partisprängningen 1917 (en fortsättning är utlovad), medan Alf W Johanssons *Per Albin och kriget* framförallt skildrar Per

Albins utrikespolitiska och inrikespolitiska agerande såväl som statsminister som partiledare under andra världskriget.

Johansson, som är historiker av facket, gör i sin inledning några ytterst träffande karaktäriseringar av Per Albin. Han konstaterar att Per Albin representerade ur sociologisk synvinkel något nytt: den yrkesmässige politikern från arbetarklassen. I motsats till till exempel Wigforss (och de fackliga byråkraterna) saknade Per Albin social bas utanför politiken. Detta ser Johansson som en viktig faktor när det gällde att skapa förtroende för hans person inom den växande rörelsebyråkratin.

Anders Isaksson utvecklar det temat i sin välskrivna bok. I och för sig är den lika tendentiös som Franzéns. För Isaksson är det uppfattningen att det inte fanns något reellt val för den svenska socialdemokratien när man en gång slagit in på den parlamentariska vägen, som styr hans analys.

Striden mellan höger och vänster har för Isaksson mest kuriositetsintresse. Den reella motsättningen inom socialdemokratien var en kamp om makten inom partiet, en slags personlig vendetta mellan Per Albin och Zäta Höglund. Men denna fixa idé får Isaksson att ägna särskilt intresse åt Per Albin som taktiker och partigångare, och det mest spännande i boken är hur vi får följa Per Albins vandring i den socialdemokratiska partiapparaten mot toppen – en apparat som tog form just under den period som boken skildrar. Per Albin var en av arbetarrörelsens första pampar, sammanfattar Isaksson och han visar också hur hans levnadsvanor förändras i takt med stigande inkomster och nytt umgänge.

Byråkratin är ett småborgerligt skikt. Per Albin behöll sin småborgerliga livsstil livet ut, skriver Johansson.

Sammanmältningen av Brantings borgerligt baserade skikt med de byråkrater med arbetarursprung som Per Albin eller fackpampar som Herman Lindqvist representerar skapar ett nytt fenomen som kommit att spela en framträdande roll i Sveriges politiska liv under flera generationer: den reformistiska byråkratin.

De nu aktuella biografierna hjälper till att visa vilken avgörande roll dessa byråkrater, med partiledarna i spetsen, spelade när det socialdemokratiska partiet definitivt utvecklades i reformistisk riktning under tiden kring första världskriget. Men, samtidigt som ett försök att ringa in uppkomsten av den socialdemokratiska byråkratin måste ha sin egen utgångspunkt av social bestämning av byråkratin har man utelämnat mer än halva sanningen om man begränsar analysen till denna nivå.

Stat och byråkrati.

Alf W Johansson pekar på en annan aspekt av socialdemokratiens organisationsutveckling: I och med att partiet accepterat parlamentarismen som politisk arbetsform var det oundvikligt att makten koncentrerades till partitoppen, hävdar han. Det var nödvändigt att partiledningen fick ett självständigt handlingsutrymme och auktoritativt kunde fatta beslut utan att behöva riskera att dess mandat drogs tillbaka av någon tillfällig partimajoritet.

Sociologen Sune Sunesson har utvecklat sin syn på fackföreningsrörelsen och byråkrati-begreppet så här:

Fackföreningsrörelsen är inte 'byråkrati' i någon strikt mening. Men däremot är fackföreningsrörelsen ... underställd samma dominerande organisationskrav som andra politiskt viktiga organisationer, inklusive den statliga byråkratin. Dessa organisationskrav går tillbaka på statens organisation och statens uppgifter. Kraven är bl a att organisationsledningen skall kunna företräda och 'ansvara' för en uppfattning utan att medlemmarna behöver tillfrågas, att organisationsledningen tar på sig ett 'ansvar' för ingångna avtal, att kunna representeras utåt av företrädare som har

rätt att 'ha en annan uppfattning' utan att kontrollera om denna verkligen från början uttrycker medlemmarnas mening ... I och med detta har man lämnat antaganden om att fackföreningsrörelsen är 'byråkratisk' därför att den är stor ... eller därför att den har ombudsmän anställda, och förvisat dessa frågeställningar till det ideologiska eller tekniskt-organisationsbeskrivande området.⁵

Sunessons resonemang om den strukturella nivåns betydelse för byråkratins utveckling kan överföras till att gälla också det socialdemokratiska partiet, utan att man för den skull måste acceptera på hans syn på vad som hör hemma på det ideologiska området. I själva verket är det kanske just i skärningen mellan denna strukturella och vad man kanske skulle kunna kalla en subjektiv nivå – alltså den 'Michelska' – som det fruktbara i studiet av det socialdemokratiska byråkratiproblemet ligger.

Parlamentarism och klasskamp.

Marxisternas grundläggande kritik mot reformismen är ingalunda att de kämpar för stegvisa reformer. Nej, reformismens avgörande svaghet ligger i uppfattningen att det skulle vara möjligt att lösa arbetarklassens frågor i samarbete med den klass som förtrycker och utsuger den – och med de medel som ställs till förfogande av borgarna.

Parlamentarismen och den borgerliga demokratin är en metod att genom kompromisser och samarbete mellan olika klasser och skikt möjliggöra en politik som med största möjliga underlag kan få kapitalismen politiskt funktionsduglig. Den bygger på att de som deltar accepterar spelreglerna. Önskar borgarna utesluta företrädare för arbetarklassen ur den demokratiska processen hänvisas man i regel till fascistiska eller andra totalitära lösningar. Och omvänt – ville socialdemokratin delta måste man avsvära sig sitt marxistiska klasskampsprogram.

Nyckelfrågan här var för den tidiga socialdemokratin inställningen till det borgerliga klassförsvaret. En trovärdig försvarspolitik utgjorde den avgörande förutsättningen för socialdemokratin inträde i kretsen av regeringsdugliga partier, skriver Isaksson, och fortsätter: "Militärapparatens själva existens kunde inte ifrågasättas, eftersom den faktiskt utgjorde priset för den politiska demokratin".

Men det räckte inte med en enkel överenskommelse mellan partibyråkratin och de borgerliga partierna. "En lösning av försvarfrågan krävde kamp mot radikalismen inom socialdemokratin, som i denna fråga såg en murbräcka mot det borgerliga samhället", skriver Johansson. "Kampen mot radikalismen inom arbetarrörelsen både inom det egna partiet och gentemot kommunisterna går som en 'röd' tråd genom Per Albins politiska verksamhet." Demokratin måste kväsas, oppositionen kastas ut ur partiet.

"Den kamp som här utkämpas var den klassiska som alla partier med samhällets demokratisering som mål ställs inför: organisation betyder hierarki och hierarki betyder ojämn fördelning av makten." En maktkoncentration till toppen är oundviklig om man accepterar parlamentarismen som politisk arbetsform, är Johanssons slutsats.

Det var Per Albin, inte Branting, som lyckades skapa den mäktiga, byråkratiserade organisation som inte bara blev upptagen i kretsen av regeringsdugliga partier, utan som i generationer kom att bli det enda regeringsdugliga. Johansson pekar också på Per Albins slutliga lösning på radikalismproblemet: den permanenta samlingsregeringen. Per Albin drev hårt den frågan under slutet av sitt liv. I en sådan regering skulle radikalismen inom det egna partiet kapslas in, samtidigt som kommunisterna skulle isoleras. Det framgår också hur orolig Per Albin är för *alltför* stora socialdemokratiska valframgångar – det skulle återigen kunna väcka den eventuella opposition inom partiet som fortfarande trodde på socialistiska lösningar.

⁵ Sune Sunesson, [Politik och organisation](#), 1974, s 75. [sidhänvisningen till bokversionen]

Per Albins efterträdare Tage Erlander kom i dessa avseenden till dukat bord. Per Albin hade verkligen lyckats kväsa radikalismen. I Olof Ruins bok *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946-1969* kan man läsa att Erlander endast vid ett tillfälle oroade sig över partiets enhet – när ett antal tunga namn i mitten av 50-talet satte igång en kampanj för att få socialdemokratien att ställa sig bakom svenska atomvapen. Där klövs partiet mitt itu, med Erlander och Palme vacklande mellan lägren allteftersom opinionen svängde. Utan det socialdemokratiska kvinnoförbundets kraftfulla insats hade de antagligen hamnat på anhängarnas linje. Men någon risk att *försvarsfientliga* uppfattningar skulle få genomslag i partiet fanns inte längre.

Det är påtagligt hur stor del av Ruins politiska biografi som ägnas åt Erlander som statsminister, och hur liten rollen som partiordförande är. Tyngdpunkten i den socialdemokratiska verksamheten är tryggt förankrad på den parlamentariska arenan. Partiruljangsen sköter ombudsmännen på Sveavägen, utom när det drar ihop sig till val förstås.

Av de statsråd Erlander utsåg hade majoriteten en bakgrund i kanslihuset eller annan central förvaltning. Regeringskrets och förvaltning började mer än förr glida ihop. Det politiskt agitatoriska tycktes minska i betydelse, skriver Ruin.

Också Erlander strävade efter en stark regering i två avseenden, menar Ruin: Den ska ha en riksdagsmajoritet bakom sig och vara sammanhållen av ett gemensamt program. Detta gick i regel bara att uppnå genom ett organiserat samarbete med borgerliga partier, hos Erlander var som bekant favoriten Bondeförbundet/Centerpartiet, under mer än halva Erlanders regeringstid samarbetade partierna nära, ibland i regeringsställning.

Kompromisser och klassarbete, den ledstjärnan har de socialdemokratiska partiledarna inte svikit.

Per Albin och Stalin.

Är det möjligt att göra några jämförelser mellan den stalinistiska och socialdemokratiska byråkratin? Kan man jämföra Per Albin och Stalin?

Frågan kan i förstone verka befängd. Man kan ju knappast beskylla Per Albin för att ha sänt sina motståndare till avrättningsplutonerna och inte heller hävda att han deltog i organiserandet av någon socialistisk revolution. När Anders Isaksson beskriver Per Albins påfallande intresse och fallenhet för organisatoriska frågor och hans påfallande ointresse för ideologiska, kan man möjligtvis ana någon form av släktskap. Annars är det på ett annat plan man hittar fruktbara paralleller.

När Trotskij i *Den förrådade revolutionen* beskriver framväxten av den stalinistiska byråkratin konstaterar han att den har två ursprung. Det existerade i sovjetsamhället en statlig byråkrati med rötter i tsarsamhället och gödd av efterkrigstidens bristsamhälle. Problemen uppstod när också bolsjevikpartiet byråkratiserades, när partidemokratien inskränktes och fraktionsförbud infördes. ”Stalinistfraktionens historiska roll var att ... låta partiet bli sitt eget ämbetsverk och sammansmälta detta med staten”, skriver Trotskij.⁶

På samma sätt måste man se uppkomsten av den socialdemokratiska byråkratin i Sverige. Den har dels ett ursprung i uppkomsten av ett småborgerligt skikt arbetarfunktionärer med intresse av att försvara sina materiella och sociala privilegier bland annat genom inskränkningar i partidemokratien. Men den är också en oundviklig konsekvens av den parlamentariska klassarbetslinje dessa reformistiskt orienterade grupper slog in på. Partiet blev underställt samma dominerande organisationskrav som andra politiskt viktiga organisationer, inklusive den statliga byråkratin.

⁶ L Trotskij, [Den förrådade revolutionen](#), 1983, s 201 [sidhänvisningen till bokversionen]

Böcker om socialdemokratiska partiledare som har publicerats de senaste åren:

- Nils Beyer, *Den unge Hjalmar Branting*, Norstedts 1985;
- Nils-Olof Franzén, *Hjalmar Branting och hans tid*, Bonniers 1985;
- Lena Svanberg, *Anna Branting*, Bonniers 1987;
- Anders Isaksson, *Per Albin I: Vägen mot folkhemmet*;
- Alf W Johansson, *Per Albin och kriget*, Tiden 1985;
- Olof Ruin, *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946-1969*, Tiden 1986;
- Dieter Strand, *Med Palme. Scener ur en partiledares och statsministers liv*, Norstedts 1986.

Undén-linjen

[Ur *Fjärde internationalen* 2/1988]

När Östen Undén 1962 skulle lämna regeringen ställde han i en artikel frågan om man kunde tala om en särskild socialdemokratisk utrikespolitik. Ingen skulle bättre än han kunna besvara den. Undén hade i nästan ett halvt sekel varit en av socialdemokratins främsta utrikespolitiska experter. Det var 45 år sedan han för första gången utsetts till socialdemokratiskt statsråd, och de senaste 17 åren hade han utan avbrott varit Per Albins och Tage Erlanders utrikesminister. Mot den bakgrunden kan Undéns svar förefalla märkligt magert. De enda exempel han gav där man kunde hitta några särskilda socialdemokratiska särdrag var dels arbetet för Internationella Arbetsorganisationen, ILO, numera ett FN-organ gemensamt för fackföreningar och arbetsgivarorganisationer med syfte att nå bättre förhållanden på arbetsmarknaden, dels u-hjälpen. I bägge fallen var det ett uttryck för internationell socialpolitik, menade han.

Undéns artikel refereras i *Östen Undén* en biografi som Yngve Möller givit ut till 100-årsminnet av Undéns födelse⁷. Kanske ville han inte i en kort artikel bli allt för utförlig, skriver Möller, men fortsätter: ”Det kan inte uteslutas att Undén inte fann några egentliga socialdemokratiska särdrag i vår utrikespolitik.”

En läsning av Möllers utförliga biografi, konventionellt skriven och ovanligt tråkig för att vara författad av en journalist, ger oundvikligen upphov till reflektioner över nittonhundratalets svenska utrikespolitik i allmänhet och det socialdemokratiska partiets roll för detta i synnerhet.

Jag vill här lyfta fram några aspekter, som måhända mer utforskat skulle kunna ge ett mönster för att bättre förstå ett viktigt men mystifierat område av svensk 1900-talspolitik.

Myten.

Vi känner alla myten om det fredsälskande Sverige. Landet som troget sin neutrala läggning och utan imperialistiska anspråk på andra nationer, hållit sig utanför krig i 175 år. Den myten passar särskilt bra för socialdemokratien, som under de senaste 70 åren utropat sig till denna politikens främsta gårdvar. Hur håller den för en kritisk granskning?

Sverige har en gedigen historia av expansionism och imperialism. Stormaktsdrömmarna slutade ingalunda när holländarna erövrade ”New Sweden” på 1600-talet, eller när Karl den XII dog. Nej, det arvet är betydligt mer aktuellt.

Vi har också allt för lätt att glömma att det under denna tid inom landets gränser genomförts en avancerad form av kolonialism: samernas undanträngande på gränsen till utrotning.

Men framförallt – och det är huvudtesen i denna betraktelse – drömmen om ett nordiskt

⁷ Yngve Möller: *Östen Undén*, Norstedts, 1986.

herravälde har aldrig dött ut. Den härskande klassen har aldrig kommit över förlusten av Finland. Gång på gång, även långt in på 1900-talet, har dess blickar vänts österut i letandet efter möjlighet till revansch och att vinna Finland åter, eller åtminstone ökat inflytande.

Sverige mellan blocken.

Någon har försökt fånga den svenska industrialiseringen i uttrycket: Man sålde till England, köpte från Tyskland och lånade från Frankrike. Om än starkt förenklat försöker det fånga ett typiskt drag, som än idag har sin giltighet: Den svenska borgarklassens beroende av goda förhållanden till olika stormaktskonstellationer. Även om ett ideologiskt arv av stormaktsdrömmar funnits hos den svenska borgerligheten långt in i våra dagar har de reella möjligheterna att realisera dessa sedan länge upphört.

Sverige är ett litet men hungrigt imperialistiskt land, heter det i en träffande formulering. Landets beroende av andra länder var alltså påtagligt från början, och när kapitalismen runt sekelskiftet gick in i sitt imperialistiska skede blev det oåterkalleligen nödvändigt för den svenska industrin att kasta sig ut på världsmarknaden i en kamp på liv eller död med andra länder. Precis som i andra länder blev det en huvuduppgift för den svenska staten att stötta denna kamp. Sverige var och är för litet för att på allvar ensamt kunna spela en stormaktsroll. Landets jämförelsevis stora ekonomiska styrka kombinerat med dess politiskt/geografiska läge har istället gjort att den svenska utrikespolitikens huvudsakliga inriktning varit att försöka manövrera mellan de olika rivaliserande imperialistiska blocken, utan att för den skull bryta med den grundläggande intressegemenskapen.

Men samtidigt har Sverige sökt bygga upp stödjepunkter genom att skaffa sig en ledande position i ett samarbete med andra småstater. Fram till 1950-talet var dessa ansträngningar framförallt inriktade på Norden, därefter har intresset alltmer inriktats på länder i tredje världen.

Det är min tes att här har de härskande klassernas stormaktsdrömmar smält samman med mer prosaiska behov hos kapitalismen. Den nya syntesen har blivit *småstatsimperialism*?

En första socialdemokratisk utrikespolitik.

1917 bildades för första gången en svensk regering med socialdemokratiskt deltagande – Edén-Brantings koalitionsregering mellan liberaler och socialdemokrater. Östen Undén deltog som konsult.

Den centrala frågan den tillträdande ministären hade att lösa var utrikespolitisk, och kunde därför ge en antydning om huruvida socialdemokrater i regeringsställning var inriktade på att markera en egen linje i utrikespolitiken. Fanns det en socialdemokratisk utrikespolitik?

Årtiondena före första världskriget hade den svenska överklassen till sin största del varit tyskorienterad. Kultur, utbildning, moraliska och politiska ideal hämtades från grannlandet söder om Östersjön, och inflytelserika grupper ville dra in landet på Tysklands sida i kriget. När kriget gick mot sitt slut, och Tysklands nederlag stod klart, föll den tyskvänliga regeringen Hammarskjöld. Den nya regeringen Edén-Branting fick som sin omedelbara uppgift att lägga om denna orientering och framförallt få en uppgörelse med västmakterna som på kort sikt tryggade landets försörjning och som efter krigsslutet gav möjlighet till ett fruktbart samarbete med segrarmakterna. Det är väl omvittnat hur liberaler och socialdemokrater tillsammans lyckades genomföra denna utrikespolitiska kursändring.

Regeringens starke man i detta arbete, utrikesminister Hellner, var Wallenbergs direkte företrädare och han hade inga problem att samarbeta med Branting, som själv sedan länge var utpräglad pro-västlig och hade goda personliga kontakter långt in i de engelska och franska

utrikesförvaltningarna.⁸

Det ideologiska arvet.

Det verkar alltså som socialdemokratin snabbt kunde anpassa sig till den utrikespolitik som också stora delar av den svenska borgerligheten förespråkade. Men var det ett resultat av att man övergav tidigare principer, eller stod politiken i samklang med den egna ideologiska grundsynen?

Det var ett högerorienterat socialdemokratiskt parti som 1917 inträdde i en koalitionsregering med liberalerna. Den revolutionära vänstern hade strax innan stötts ut, och just utrikespolitiska frågor inställning till krig och imperialism – hade spelat en stor roll vid splittringen.

Brantings utrikespolitiska linje hade varit den klassiskt småborgerligt pacifistiska. Skiljedomstolar vid internationella tvister, permanent skandinavisk neutralitet och nedrustning, men bara i takt med tillväxten av internationella fredsgarantier – var centrala delar i höger-socialdemokraternas program. Krig var alltså något man skulle kunna bekämpa, bara man hittade formerna för tvistande länder att lösa sina konflikter.

Resultatet av den linjen kunde fullt ut skådas vid första världskrigets utbrott, där parti efter parti inom Andra Internationalen visade sig vara politiskt avväpnade i kampen mot kriget, och därför kom att kapitulera inför sina egna länders borgarklasser.

Den alternativa synen, att krig är konsekvensen av imperialistisk rivalitet och rustningar, och därför måste bekämpas av den internationella arbetarklassen som ett led i kampen för den sociala frigörelsen, hävdades av Internationalens vänster. I den unga Sovjetstaten kunde man avläsa följderna av en politik där arbetarklassen vände sina vapen mot den egna borgarklassen istället.

Exemplet Nationernas Förbund.

Ändå var det till sin havererade förkrigspolitik Branting och socialdemokratin återvände när partiet skulle formulera en utrikespolitik som statsbärande parti. Nationernas Förbund var själva sinnebilderna för den ideala socialdemokratiska fredspolitikerna.

I Nationernas Förbund utförde Branting – och hans främste medarbetare Undén – ett intensivt arbete för att nå målet ”aldrig mera krig”. Kampen för avtal om nedrustning var från början en svensk hjärtefråga, liksom arbetet att förstärka förliknings- och skiljedomsförfarandet som instrument för att fredligt avgöra tvister mellan länder. Ja, Undén fick till och med ett berg i Bulgarien uppkallat efter sig, efter att ha avgjort en tvist med Grekland till landets fördel.

Men trots alla ingångna Genèveprotokoll och Kellogg-pakter, som av entusiastiska socialdemokrater utropades till ”Magna Charta för världen fred” eller ”en ljusning för mänskligheten”, föll åter alla fredsanskränningar samman som korthus när den tyska imperialismen började rusta och åter hota den engelska och amerikanska. När fascismen i Tyskland och Italien mot slutet av 30-talet påbörjade sin aggression mot Abessinien, Spanien, Österrike och Tjeckoslovakien, tappade till och med de svenska socialdemokraterna hoppet.

Men Nationernas Förbund hade ett vidare syfte, betydligt mer centralt och långtgående än att sprida pacifistiska fredsillusioner. Förbundet var från början en organisation i första hand för första världskrigets segrarmakter, med England och Frankrike i spetsen, med uppgift att övervaka Versaillesfredens hårda villkor, riktade framförallt mot Tyskland, som följdriktigt från början utestängdes från medlemskap. Inte minst det omdiskuterade sanktionssystemet, som Sverige från början förband sig att utföra, var ett redskap för att försöka bevara de

⁸ Se Söderpalms standardverk *Wallenberg och Branting*, 1970.

segrande staternas hegemoni.

Förutom funktionen att tillvarata den engelska och franska imperialismens intressen gentemot den tyska, tillkom ännu en viktig gemensam uppgift: att bekämpa det kommunistiska hotet, representerat av den unga sovjetstaten. Detta gjorde man med stor frenesi. Åtskilliga av Nationernas Förbunds medlemsländer deltog i den massiva invasionen mot Sovjetunionen i samma andetag som de svor sin anslutning till NFs eviga fred. I en officiell NF-rapport hävdades t ex att Finland måste belönas för den tjänst man gjort andra länder genom sin kamp mot kommunismen. Det är alltså klart att Nationernas Förbund var ett redskap för att bevara det rådande systemet och för vissa stormakter mot andra.

Sverige kom att spela en aktiv roll i NFs utveckling. Branting fick till och med Nobels fredspris, bland annat för sina insatser för NFs uppbygge. En påtaglig strävan från svensk sida var att få samtliga maktblock representerade i NF. En annan var att man gärna ville se sig som förespråkare för de neutrala småstaterna.

Denna politik har som vi vet, efter NFs nederlag på 30-talet, fått sin fortsättning i Sveriges oförtrutna stöd till Förenta Nationerna. Det gäller i alla viktiga aspekter: Arbetet för internationell nedrustning; försöken att spela en ledande roll bland de alliansfria staterna; beredskapen att verka för ett imperialistiskt status quo bland annat genom det maktmedel som FN-trupperna utgör.

Är Finlands sak vår?

Inledningsvis föreslog vi att ett viktigt drag för att kompensera Sveriges relativa litenhet i kampen om internationellt inflytande, skulle vara att göra sig till företrädare för grupper av mindre stater i samma situation. Vi har hävdats att detta kännetecknat landets agerande i NF och FN. Men det har också gjorts mer handfasta försök att knyta de nordiska länderna närmare – under svensk ledning. På 30-talet talades mycket om nordisk samverkan inför det hotande världskriget, och vissa kontakter togs mellan de skandinaviska länderna, men under mellankrigstiden var det framförallt de svensk/finska relationerna som stod i förgrunden.

Som antytts ovan har Finland alltid haft ett stort symbolvärde för den svenska överklassen, och alldeles särskilt dess militära utskott. Man kom aldrig över förlusten 1809, som reellt också innebar dödsstöten för den svenska Östersjöimperialismen. En relativt stor och inflytelserik svenskspråkig minoritet med starka band med Sverige höll frågan ytterligare levande. Dessutom var det framförallt genom Finland som det ryska hotet kunde göras påtagligt.

I århundraden har Ryssland spelat en avgörande roll för utvecklingen av den svenska krigsmakten. Det var Ryssland som utgjorde det främste hindret mot, och så småningom helt stäckt planerna på, att omvandla Östersjön till ett svenskt innanhav. Rysskräcken plockades fram med jämna mellanrum och kom att piskas upp till rent groteska proportioner under de framgångsrika rustningskampanjerna åren innan första världskriget.

Som en följd av ryska revolutionen kom förhållandena kring Östersjön att drastiskt förändras. En av den nya bolsjevikregeringens första åtgärder blev att ge Finland sin fulla självständighet. Inspirerad av segern i Ryssland utbröt omedelbart en socialistisk revolution även i Finland, borgarklassen grep till vapen för att störta den röda regeringen och det finska inbördeskriget var ett faktum vintern 1918.

Lika självklar som de svenska arbetarnas solidaritet med sina finska bröder och systrar, lika stark var den svenska borgarklassens önskan att med alla medel stödja sina själsfränder. Officiellt förhöll sig den svenska regeringen neutral, men den hindrade inte, för att uttrycka det milt, att frivilliga, framförallt ett stort antal officerare, slöt upp på de vitas sida. Detta

vapenbrödrslag kom att få stor betydelse under de kommande årtiondena.

Men regeringen gav också mer handfasta bidrag till de vitas seger. Den socialdemokratiska sjöministern Palmstierna lät således ge fartyg lastade med vapen och stridsutrustad militär från Tyskland effektiv svensk örlogskonvoj till skydd mot påstått sovjetiskt hot.

... och Ålands?

Hur ställde sig socialdemokraterna till att förvalta dessa traditioner? Ett högst uppseende-väckande exempel på expansionslusta och storsvenska ambitioner var de aktioner de socialdemokrater deltog i under denna tid vid de intensiva försöken att med, i bästa fall, fredliga medel erövra Åland.

1917 uppstod bland den svenskspråkiga befolkningen på Åland en rörelse för anslutning till Sverige. Rörelsen togs av nationalistiska svenska strömningar till intäkt för att organisera en kraftfull kampanj för Ålands införlivande med Sverige. Argumenten var i huvudsak två: Stöd åt ålänningarnas krav med hänvisning till principen om nationell självbestämmanderätt, och svenska strategiska intressen. Det torde inte vara någon överdrift att säga att det senare argumentet vägde tyngst för dem som stod bakom kampanjen. ”Åland är en pistol riktad mot Sveriges hjärta”, hette det sen gammalt, och efter revolutionen i Ryssland och risken för de rödas seger i Finland, kändes hotet mer akut än någonsin. Det måste ändå betecknas som anmärkningsvärt att även de socialdemokratiska ledarna deltog i denna kampanj för att, mot det samlade Finlands bestämda mening, erövra Åland. Det var emellertid vad som hände.

Ja, i själva verket var några av dem, Branting och framförallt Palmstierna, tidvis ledande Ålandsaktivister. Palmstierna lät till och med landsätta svenska trupper på ön våren 1918. Formellt var motivet att skydda svenskars säkerhet och evakuera dessa och de ålänningar som så önskade – alltså exakt det argument USA använder när man landsätter sina soldater i Grenada, Guatemala, Iran ...

Motiven torde istället i stor utsträckning att sätta press på Finland, och inför ett fredsslut få landet avstå Åland. Trupperna stannade i flera månader, och de sista lämnade inte ön förrän Finland inkallat tyska trupper till öarnas försvar.

Men den svenska ålandskampanjen avstannade inte med detta. Under tre år drev man den med stegrad intensitet i konflikt med Finland. Man ingrep öppet till stöd för den åländska separatiströrelsen, som med den socialdemokratiska utrikesministerns goda minne till och med försågs med svenska vapen. Sista stadiet blev att med Branting som spjutspets, driva frågan till Nationernas Förbund, som emellertid avvisade de svenska anspråken.

Att det i detta stadium framförallt var argumenten om nationell självbestämmanderätt som officiellt fördes fram som orsak till Sveriges agerande – ja, Sverige stödde ålänningarnas krav av oegennyttig rättskänsla hette det ofta – torde inte ha övertygat särskilt många. Nästa fas av Ålandsfrågan kom att avslöja hur mycket Sveriges hjärta klappade för ålänningarnas intressen. En rörelse bland tornedalsfinnarna om återförening med Finland kunde däremot inte räkna med särskilt starkt svenskt stöd ...⁹

Finland och Åland II.

Trots de uppenbara spänningar som Ålandsfrågan medförde i de finsk-svenska relationerna kom den svenska utrikespolitiken, och särskilt de militära aspekterna av den, att snart ställa ett närmande till Finland i förgrunden. Den nya sovjetstaten hade ingalunda minskat den svenska

⁹ Även tagna med flera nypor salt ger Erik Palmstiernas memoarer *Orostat II* (1953), hisnande inblickar i det socialdemokratiska utrikespolitiska tänkandet. Se också Tingsten, *Svensk utrikesdebatt mellan världskriget*, 1964.

borgarklassens rysskräck, eller om man så vill, dess intresse av rysskräck och aggression österut.

Under hela mellankrigstiden var Finland en av de mest aggressiva motståndarna till Sovjetunionen. De vitas seger i inbördeskriget med den påföljande blodiga slakten på de röda och den fascistiska Lapporörelsen på 30-talet hade gett upphov till en sällsynt militant anti-kommunism. De storfinska drömmarna om ett korståg mot öster ibland hejdat först av Ural – gjorde sig breda.

Andra länder, med liknande syften och drömmar, tvekade inte att utnyttja sig av de finska ambitionerna. Fram till mitten av 30-talet fanns mer eller mindre fasta planer på anti-sovjetiska allianser mellan de baltiska staterna, Polen och Finland. Och det behöver väl inte påpekas att detta sågs med välbehag av andra stater.

Men det förekom också strävanden att dra in Finland i ett nordiskt, eller åtminstone ett svenskt-finskt samarbete. Hos militären var detta klart utsagt att det också skulle gälla militära aspekter. I flera uppmärksammade debattskrifter av ledande militärer krävdes ett finskt-svenskt försvarsförbund med spetsen riktad österut. Men militären begränsade sig inte bara till debatt. De utformade i ett konkret samarbete på stabsnivå en sådan inriktning.

Wilhelm Carlgren, vår utan jämförelse främsta expert på 1900-talets svenska utrikespolitik, ger följande sammanfattning av svenska militärers agerande:

I underhandskontakter med finska kollegor – i många fall deras stridskamrater från 1918 – och med successiva generalstabschefer gillande skisserade de en svensk-finsk försvarssamverkan och en svensk uppmarsch i Finland i ett eventuellt krig med Sovjetunionen, det krigsfall som helt dominerade finsk försvarsplanering under 1920- och 30-talen, och svensk fram till detta decenniums mitt.¹⁰

Vad regeringar eller enstaka statsråd i Stockholm eller Helsingfors kände till om dessa kontakter må lämnas öppet, ”alldeles okunniga kan de inte ha varit”, fortsätter Carlgren. I klartext: visst har centralt placerade politiker känt till grunddragen i den svenska anti-sovjetiska militära inriktningen i nära samarbete med Finland. Under långa perioder – oavbrutet sedan 1932 – hade dessa politiker varit socialdemokrater. Däremot hade de undvikit att ge planerna någon officiell sanktion. 1938 kom det att ske en förändring härvidlag. Åter kom Åland att bli en central in- och utrikespolitisk fråga. Nationernas Förbunds beslut i Ålandsfrågan 1921, som alltså huvudsakligen gick de svenska förhoppningarna emot kom dock att bekräfta öarnas status som demilitariserat område, ursprungligen en följd av Krimkriget 1856. Inför ett ökat krigshot (läs Sovjet), önskade Finland revidera detta beslut och få möjligheter att uppföra befästningar på öarna. Man vände sig till Sverige med önskemål om samarbete, men man kunde också tänka sig att utverka tyskt deltagande i planen istället. Den svenska socialdemokratiska regeringen, under ledning av utrikesminister Rickard Sandler, accepterade det finska förslaget och gemensamt utarbetades den så kallade Stockholmsplanen. I korta drag gick den ut på att befästningar genast skulle uppföras i södra delen av Ålands skärgård och att försvaret av öarna skulle delas av de bägge länderna

I ett slag var den svenska regeringen beredd att överge viktiga delar av den officiella utrikespolitikens grunder: att motsätta sig alla befästningar på Åland och att vägra alla åtaganden att sända svenska styrkor utom landets gränser för att delta i annat lands försvar.¹¹ Dessutom vägrade ålänningarna envist att inse att en militarisering av Åland skulle öka deras trygghet, och var heller inte beredda att acceptera det införande av värnplikt på öarna som planen förutsatte. Dessa invändningar vägde emellertid lätt, och nonchalerades helt av den tidigare så

¹⁰ W M Carlgren: *Mellan Stalin och Hitler*, 1967.

¹¹ W M Carlgren: *Varken – eller*, 1977, s 92ff.

Ålandsvänliga opinionen. Så mycket för Sveriges engagemang för ålänningarnas självbestämmande.

Nu var emellertid beslutet att militarisera Åland inte bara en svenskfinsk angelägenhet. Det krävde också godkännande av de stater som undertecknat Nationernas Förbunds Ålandskonvention 1921, dvs Östersjöstaterna utom Sovjet – som var utestängt från NF vid den tiden – samt de segrande stormakterna Storbritannien, Frankrike och Italien. Att samtliga dessa länder, alltså även Hitler-Tyskland, accepterade Stockholmsplanen, medan Sovjet som också tillfrågades vägrade, ger kanske en antydning om mot vilket land befästningssträvandena ansågs riktad. I det läget var emellertid den svenska regeringens majoritet inte beredd att sätta planen i verket som tänkt sommaren 1939.

Som utvecklingen därefter visade hade ett genomförande av de svensk-finska planerna med stor sannolikhet inneburit att Sverige inom kort dragits in i ett krig mot Sovjetunionen. Utrikesminister Sandler höll in i det sista envist fast vid sin Ålandspolitik, och krävde vid finska vinterkriget utbrott att svenska trupper skulle överföras till Åland. Det måste sägas vara ett konsekvent tillämpande av den linje hela regeringen tidigare önskat genomföra.

Inför det annalkande europeiska storkriget hösten 1939 är det, mot bakgrund av den ovan antydda permanenta finska aggressiviteten mot öster, inte helt omöjligt att förstå att Sovjetunionen kände en viss oro för de få mil av kust inne i Finska viken kring Leningrad som var landets enda kontaktyta med Östersjön och sjövägen mot Europa. Man krävde därför av Finland rätt att arrendera flottbaser på finskt territorium samt en justering av landgränsen bland annat på Karelska näset, så att Leningrad inte skulle befinna sig inom skotthåll för långskjutande artilleri. Finland vägrade och anfölls i slutet av november av Sovjetunionen. Finska vinterkriget var ett faktum.

Den svenska opinionen kom att entydigt och mycket starkt ta ställning för Finland. En högljudd minoritet argumenterade för en militär svensk intervention, och de tusentals svenskar som deltog som frivilliga hyllades som hjältar av företrädare för alla partier (utom Sveriges Kommunistiska Parti). Om det fanns en term beskrev ett stadium mellan krig och fred, skulle denna term kunna användas om Sverige under vinterkriget. Ur vissa synpunkter – militära såväl som psykologiska – befann sig Sverige i ett slags krigstillstånd, skriver historikern Alf Johansson. Officiellt var emellertid den samlingsregering som bildades hösten 1939 mot ett ingripande i kriget, och Sandler fick avgå som utrikesminister efter sin Ålandspolitik.¹²

Men knappt hade Finland förlorat vinterkriget förrän nya framstötter gjordes att skapa ett svenskt-finskt förvarförbund, planer välsignade i Berlin men knappast i Moskva. Här spelade inte minst Undén, då inflytelserik ordförande i det viktiga utrikesutskottet, en viktig roll. På uppdrag av regeringen lade han fram ett förslag till mycket långtgående samarbete mellan Sverige och Finland. Ja, han förespråkade till och med en enhetlig svensk-finsk utrikesförvaltning under svensk ledning. Innan frågan hade kommit till slutlig svensk prövning hade emellertid Finland beslutat sig för att söka annan allierad i sina ryska revanschplaner och inlett sitt ödesdigra samarbete med Nazi-Tyskland.¹³

Alf Johansson har i sin högst läsvärda studie *Per Albin och kriget*, visat hur svensk finlandspolitik måste ses i skenet av den ”storsvenska lösning” som betydande krafter förespråkade. I korthet gick den ut på att använda ett ökat svenskt inflytande i öster för att säkra Sveriges ställning som den dominerande makten i Norden. Främst hade den naturligtvis sitt stöd bland militärer och nationella högerkrafter. Men som denna korta genomgång visat kunde också ledande socialdemokrater aktivt stödja den här typen av äventyr. Sandler och Undén var i

¹² Alf Johansson: *Varken eller*, 1973, s 107f

¹³ A a, s 85f.

själva verket sedan Brantings död partiets främsta utrikespolitiska företrädare.¹⁴

Naturligtvis kan man inte enkelt reducera Sveriges utrikespolitik före andra världskriget till bara en Finlandspolitik. Från mitten av 30-talet kom det tyska hotet att få allt större betydelse i den utrikespolitiska debatten. Det vore vidare oriktigt att inte nämna att många även av ledande företrädare kunde vara skeptiska till Sandlers äventyrligheter – det gäller i högsta grad Ernst Wigforss.¹⁵

Led drömmen om revansch 1809 sitt avgörande nederlag i och med andra världskriget? Var det Sveriges sista försök att spela första fiolen i en nordisk politisk och militär samling. Johansson hävdar det, men frågan är om man inte måste se Sveriges utrikespolitiska agerande under åren efter andra världskriget i samma ljus.

Ny nordisk samling under svensk ledning?

Trots alla äventyrligheter gick Sverige ur andra världskriget utan att dras in i öppet krig. Politiskt och moraliskt däremot var situationen mer komplicerad. Förutom det finska äventyret hade regeringen valt att göra långtgående eftergifter mot Hitler-Tyskland. Över 2 miljoner tyska soldater transporterades sammanlagt på svenska järnvägar i den så kallade permittenttrafiken, vilket var av stor vikt för att kunna upprätthålla den tyska ockupationen av Norge, och midsommaren 1941 tilläts en hel tysk stridsberedd division transporteras från Norge för att sättas in i nazisternas fälttåg mot Sovjetunionen. Dessutom hade den omfattande – och militärt betydelsefulla – exporten av svensk järnmalm till den tyska krigsindustrin fortgått, inte minst till ekonomisk båtnad för landet. ja, till och med på permittenttrafiken hade svenska staten gjort sig en rejäl hacka.

Den utrikespolitiska situationen var naturligtvis i grunden förändrad efter Nazi-Tysklands fall. Snart kom den att domineras av kalla kriget och USAs försök att genom NATO bygga upp ett korståg mot kommunismen. Den svenska regeringen, nu med Östen Undén som socialdemokratisk utrikesminister, hade inga svårigheter att välja sida. Sverige anslöt sig till praktiskt taget alla nyupprättade organisationer som syftade till samarbete med västmakterna, ibland som Marshall-hjälpen, med direkt udd mot Sovjet: OEEC, Europarådet, Gatt, osv. Sverige deltog också tveklöst i det kalla kriget, inte minst i det ekonomiska krig som USA organiserade mot östblocket, som pågick långt in på 60-talet (som idag intensifierats på nytt genom förbudet mot export av högteknologi). Det finns ett undantag: den militära atlantpakten NATO. De borgerliga partierna ville nog, men socialdemokraterna avböjde, man var inte beredd att så hårt binda sig till ett militärt block. Det innebär inte att det förelåg någon tvekan om vilken sida den svenska militärmakten stod på vid en eventuell konflikt. Den svenska analysen av världssituationen och den svenska försvarsplaneringen genomfördes i full samklang med de västliga imperialiststaterna. Men man avböjde att ingå i ett organiserat militärt samarbete. Den traditionella svenska alliansfriheten skulle inte äventyras, heter det i de officiella doktrinerna. Men detta är en dubbel myt.

Som ett alternativ till NATO-anslutning utarbetade den svenska regeringen, under Undéns ledning, 1948 ett förslag till Nordiskt Förvars-förbund. Denna gång var det inte längre aktuellt att få med Finland, nu var det de krigströtta Danmark och Norge som de facto skulle ställas under svensk ledning i det nordiska samarbetets namn. Återigen var ledande socialdemokrater – Erlander vanns snabbt för tanken – beredda att ingå en pakt som skulle innebära militära engagemang utanför landets gränser. Formellt skulle försvarsförbundet stå oavhängigt från andra grupperingar, i realiteten var dess ideologiska hemhörighet i västblocket en förutsättning. Men det kalla kriget hade vid den tiden nått sådana proportioner att USA och England

¹⁴ Alf Johansson: "Per Albin och kriget", *Tiden* 1985, s 212ff.

¹⁵ Alf Johansson: *Varken eller*, 1973, s 58f

inte kunde ge sin välsignelse till några konstruktioner som innebar reservationslös anslutning till västmakternas militära rustningar. Norge, och senare även Danmark valde då att ta steget fullt ut, medan Sverige behöll sin formella alliansfrihet.

Från och med 50-talet verkar det emellertid som utrymmet för en fastare nordisk allians under svensk ledning upphörde. Samtidigt dyker det upp nya stater – och nya marknader (för svenska vapen t ex) – i andra världsdelar. Är det en tillfällighet att den svenska utrikespolitiska horisonten vidgas drastiskt?

Men det är en annan historia, som ligger utanför denna artikels redan så begränsade perspektiv. Syftet med dessa små reflektioner har ingalunda varit att försöka ens skissa några huvuddrag i svensk utrikespolitik under epoken Undén, på sin höjd att försöka hitta en tråd som binder samman den.

Det finns nog ingen speciell socialdemokratisk utrikespolitik. Men däremot en svensk linje, som socialdemokratin aktivt deltagit i utformningen av. I ett närmare studium av vad man skulle kunna kalla för småstatsimperialism kan man med säkerhet hitta förklaringen också till dagens utrikespolitiska skandaler.

Demokratiskt genombrott med förhinder — kvinnorna och demokratins genombrott

[Ur *Fjärde Internationalen* 1/1993]

Det är i år 75 år sedan den lika och allmänna rösträtten genomfördes. I skuggan av den tyska revolutionen genomförde den svenska riksdagen under några intensiva dagar reformen hösten 1918.

Nu skulle kvinnor på samma villkor som män få rösta till riksdag och kommunala församlingar. Förväntningarna var stora, men så blev också besvikelserna. Det visade sig snart att det demokratiska genombrottet för kvinnorna blev ett genombrott med förhinder.

I denna artikel behandlas några aspekter av kvinnornas politiska utrymme under mellankrigstiden.

Den patriarkala staten

Den patriarkala karaktären på 1900-talets välfärdsstat är ett tema som utvecklats av den aktuella kvinnoforskningen. Carole Pateman har visat på obenägenheten att betona välfärdsstatens patriarkala struktur. De högst olika sätt som kvinnor och män inkorporeras som medborgare anses sällan ha någon betydelse för demokratin.¹⁶

Historiskt har det centrala kriteriet för medborgarskap varit ”oberoende”, och det är endast männen som ansetts besitta den kapacitet som krävs av ”individer”, ”arbetare” och ”medborgare”.¹⁷

Den formella jämställdheten i medborgerligt och parlamentariskt demokratiskt hänseende följdes inte av något upphävande av könsgränserna i politiken. I stället skedde, med Yvonne Hirdmans ord, en politisk segregering, där kvinnor bedrev sitt politiska arbete i kvinnorganisationer, och det man arbetade med där kom att kallas kvinnopolitiska frågor.

”Så blev vardagsfrågorna kvinnofrågor, framför allt alla de som rörde mödrar och barn, alltifrån moderskapsersättning till tand vårdsförsäkring.”¹⁸

¹⁶ Carole Pateman, ”The Patriarchal Welfare State” i dens, *The Disorder of Women* (1989), s 179.

¹⁷ A. a. s 185.

¹⁸ Yvonne Hirdman, ”Kvinnorna i välfärdsstaten”, i *Kvinnohistoria* (1992), s 206.

Utifrån en studie av de socialdemokratiska kvinnornas politiska utrymme i Weimartidens Tyskland menar Karen Hagemann att denna disciplinering av kvinnornas aktivitet till ett särskilt kvinnosegment var det pris de fick betala för sin integration i det moderna politiska systemet.¹⁹ Den andra sidan av myntet blev naturligtvis att resten i praktiken blev mannens domäner.

Kvinnans utestängande från centrala delar av politiken förstärktes dessutom, menar Ulla Wikander, genom att den formellt upphävda politiska ojämlikheten överflyttades till arbetsmarknaden:

Kvinnorna nekades inte längre formella medborgeriga rättigheter, som rösträtt, men hölls numera på plats genom en strikt genomförd och ivrigt propagerad arbetsdelning, under den största delen av mellankrigstiden dessutom understödd av diskriminerande, lagliga, åtgärder mot kvinnor som lönearbetare. Kvinnor skulle utföra allt hushållsarbete och arbetsplatser utanför hemmen utformades efter tillgång på två typer av arbetstagare, män och kvinnor. Kvinnors lönarbeten var oftare och osäkra, dåligt betalda. De förväntades lämna dem ganska snart för att utföra 'eget', obetalt hemarbete. Underordningen av kvinnor fortsatte alltså, men i andra former än under 1800-talet.²⁰

Maktens "förskola"

Detta kom att få speciella konsekvenser för arbetarrörelsen, eftersom arbetsmarknaden, där det kvinnliga inflytandet alltså ytterligare minskade, kom att fungera som "förskola" för den politiska makten på helt annat sätt än för de tidigare makthavarna.²¹

Det socialdemokratiska partiet kännetecknades tidigt av en patriarkal struktur, hävdar Christina Carlsson. LO:s bildande 1898 innebar en uppdelning av arbetarrörelsens arbete i en facklig och en politisk del. En av konsekvenserna av detta blev att det separerade frågor rörande lönearbetet från övriga samhällsliga aktiviteter, däribland från familj, hushållsarbete och barn.

Detta innebar att man organisatoriskt och sakligt också splittrade upp den verklighet som för kvinnorna var ett helt... Under 1890-talet var facklig och politisk verksamhet sammanvävd inom partiets ram. Detta gällde... även kvinnoklubbarna. Därmed fanns också, åtminstone teoretiskt, förutsättningar för att partiet skulle beakta kvinnofrågan i hela dess komplexitet.²²

Kvinnorna hindrades genom den fortsatta utvecklingen att omsätta sina personliga erfarenheter i kollektivt handlande som kvinna. Kvinnorna intog en nyckelposition i det sociala nätverk som arbetarkvarteret utgjorde, men eftersom socialdemokratins ideologi och organisation "utgick från männen och lönearbetet och eftersom kvinnorna på sin dubbla ställning som både mödrar och arbeterskor var en svagare part i organisationshänseende kunde rörelsen inte fånga in kvinnornas specifika intressen. De manliga arbetarna fick i kraft av sin, i relation till arbetarkvinnorna, starkare position makt att ganska självsvåldigt formulera rörelsens ideologi och praktiska politik."²³

Kvinnor och val

Kvinnor har tillskrivits egenskaper och beteenden som skulle tyda på att de är mindre politiskt intresserade än män. Denna bild har under senare år problematiserats och ifrågasatts.²⁴

Politiska karaktäristika tilldelas män och kvinnor som om de vore homogena politiska

¹⁹ Karen Hagemann, *"Frauenfrage, Frauenwahlrecht und "politische Modernisierung"*, (1992).

²⁰ Ulla Wikander, "Delat arbete, delad makt – om kvinnors underordning i och genom arbetet", i Åström och Hirdman (red) *Kontrakt i kris* (1992) s 56.

²¹ Yvonne Hirdman, *Genussystemet*, SOU 1990:44, s 85.

²² Christina Carlsson, *Kvinnosyn och politik* (1986), s 139.

²³ A. a.

²⁴ Se en rad undersökningar i Siltanen Stanworth (ed) *Women and the Public Sphere* (1984).

grupper. Variationer inom grupperna nedtonas och istället lyfts skillnader mellan könen fram. Tittar man närmare på konservativt röstande så är det en i hög utsträckning en åldersfråga (och påstådda skillnader i kampberedskap på arbetsplatser är snarare en skillnad mellan heltids- och deltidsarbetande).

Ett annat avgörande fel är att utgå ifrån att den politiska miljön (partier, fack osv) är könsblinda. Kvinnor anklagas för att inte utnyttja sina möjligheter, när de förnekas den möjligheten av sina organisationer.

Kvinnlig representation

Hur mottogs nu kvinnorna av arbetarrörelsen när de gjorde sin entré på den parlamentariska arenan?

Den kommunala demokratis genombrott, och de första valen med allmän kvinnlig och manlig rösträtt 1919 innebar en högst blygsam kvinnorepresentation. 8,6 procent av stadsfullmäktigeledamöterna 1919 var kvinnor (7,4 procent av socialdemokraterna). Andelen var ännu lägre i landskommunerna, 3,5 procent, och till den första demokratiskt valda riksdagen 1921 valdes 1,3 procent kvinnor. Men inte nog med det, andelen kom att sjunka under hela 20-talet, och låg i de kommunala församlingarna på hälften eller under 1919 års nivå.

Valdeltagande

Betydligt mer uppmärksammat i den offentliga debatten än kvinnornas dåliga representation var ett annat fenomen, nämligen att kvinnorna inte utnyttjade sin rösträtt i den utsträckning man förväntat sig.

Under 1920-talet var skillnaden mellan 10 och 15 procentenheter, med en viss sjunkande tendens, under 30-talet sjönk skillnaden snabbare, speciellt för stadsfullmäktige- och riksdagsval.

Andel kvinnor valda 1919-38			
	Stadsfullmäktige		Kommunfullmäktige
	% kvinnor	% s-kvinnor	% kvinnor
1919	8,6	7,4	3,5
1922	6,6	5,7	2,1
1926	4,4	3,6	1,4
1930	4,3	3,3	1,0
1934	4,9	4,6	1,2
1938	8,5	8,2	2,9
Riksdagen			
	% kvinnor	% s-kvinnor	antal s-kvinnor
1921	1,3	1,5	2
1924	1,6	2,6	4
1928	1,1	1,4	2
1932	1,6	2,5	4
1936	2,6	3,4	6
1940	4,7	8,1	17

Röstdeltagande i procent av de röstberättigade i riksdagsvalen 1921 (1911) – 1940

	män	kvinnor	differens	
1911	57,0			(45,0 %) av samtliga män
1914	66,2			(52,7%)
1917	65,8			(51,2%)
1920				
1921	62,0	47,2	14,8	
1924	60,0	46,7	13,3	
1928	72,6	62,7	9,9	
1932	73,1	62,5	10,6	
1936	78,6	70,7	7,9	
1940	72,6	68,1	4,5	

Vid valen 1919 var fullmaktsröstning fortfarande tillåten till de kommunala valen. En undersökning av fullmaktsröstningen vid landstingsvalen 1919 visar att männen i mycket hög utsträckning röstade för kvinnorna.

För socialdemokraternas del komplicerades det låga valdeltagandet av att överklassens kvinnor i betydligt högre utsträckning än arbetarklassens utnyttjade sin rösträtt. En sammanställning av röstfrekvensen bland män och kvinnor under de tre riksdagsvalen 1921, 1924 och 1928 visar detta.²⁵

Röstfrekvens bland män och kvinnor. Riksdagsvalen 1921, 1924 och 1928 i %

Socialgrupp	I	II	III	Totalt
Män	75,5	67,8	61,6	64,8
Kvinnor totalt	71,2	54,9	48,2	52,2
Därav hustrur	78,1	64,0	62,1	63,8
Övriga familjemedlemmar	53,7	35,2	28,6	33,3
Yrkesarbetare o övriga	65,1	48,3	32,8	39,4

I de socialdemokratiska valanalyserna tillmättes den låga andelen kvinnliga röstande bland partiets potentiella väljare stor betydelse. Ansvar för uteblivna valframgångar föll tungt på kvinnorna. Under hela 20-talet återkom man inom såväl parti som kvinnoförbund till arbetarkvinnornas låga röstande.

I en artikel i socialdemokraternas ideologiska tidskrift *Tiden* 1926, "Hur kvinnorna röstade" görs ett försök till mer vetenskaplig tolkning av kvinnornas röstande i riksdagsvalen. Förutom att diskutera det lägre valdeltagandet hävdas också att kvinnor röstade mer konservativt än män. Artikeln avslutas:

Resultatet av vår iakttagelse kunna vi alltså summera som följer: Genom kvinnorösträtten har socialismen förlorat terräng på grund av kvinnans mera konservativa kynne samt på grund av överklassens större kvinnoprocent och dess kvinnors flitigare valdeltagande.

Frågan om kvinnors valdeltagande och påstådda bristande politiska medvetande och ansvarstagande är omdiskuterad. Senare tids kvinnoforskning har, som framgått ovan, på olika sätt problematiserat denna bild. Det kan alltså finnas anledning att göra samma omprövning av det svenska materialet.

²⁵ Herbert Tingsten, *Political Behaviour* (1937) s 168.

Om man utgår från riksdagsvalen, som är mest studerade, politiskt viktigast, och vars siffror ligger i mitten av de olika valdeltagandena bör man notera att männen har minst tio års, för industriarbetare ofta ännu längre, röstvana.²⁶ Det är inte orimligt att anta att det tar tid att utveckla ett röstbeteende.²⁷ En jämförelse mellan kvinnornas röstdeltagande 1921 och männens tio år tidigare ger bl a följande resultat. (Se tabell ovan)

I sitt första riksdagsval 1921 röstade 46 procent av samtliga kvinnor, och 43,5 av kvinnorna i socialgrupp III, där socialdemokraterna främsta stödtrupper fanns. 1911 röstade 57 procent av alla röstberättigade män (och 51 procent i grupp III och 57 procent av undergruppen arbetare).²⁸ Differensen är alltså i runda tal 10 procent mellan de premiärröstande kvinnorna och männen, som alltså 1911 i stor utsträckning *inte* var premiärröstande. Nu hör till saken att på grund av en rad ekonomiska streck var över 20 procent av männen, 30 procent i grupp III, utestängda från rösträtt.²⁹ Detta innebar att i själva verket röstade bara 45 procent av männen (36 procent i grupp III och lika många i undergruppen arbetare).

Dessa streck drabbade framför allt potentiella socialdemokratiska väljare hårt, men samtidigt tillhörde de grupper inom arbetarklassen som föll för strecken i huvudsak de som var *minst* röstbenägna.³⁰ Det betyder att röstandelen bland de röstberättigade inom grupp III, liksom bland gruppen arbetare med all säkerhet skulle ha varit lägre utan strecken. Detta bekräftas också av att röstdeltagandet bland gruppen arbetare sjönk kraftig när de flesta streck försvann.³¹ Skillnaden mellan premiärröstande män och kvinnor blir med hänsyn taget till ovanstående betydligt mindre än 10 procent.

Frågan är om de redovisade siffrorna över huvud taget kan anses vara någon särskilt anmärkningsvärd diskrepans för en ny väljargrupp. När det gäller denna grupp, kvinnorna, finns det ytterligare faktorer att väga in.

En sådan faktor är åldersfördelningen mellan män och kvinnor. Röstdeltagandet vid denna tid avtar i femtioårsåldern, och särskilt påtagligt i åldergrupper över 65 år.³² I Sverige var i slutet av 20-talet 22 procent kvinnorna och 19 procent av männen över femtio år, 249 000 män och 308 000 kvinnor var 65 år eller äldre.³³

Vidare är, inte minst när det gäller att förstå hur olika delar inom arbetarklassen röstar, de ekonomiska och sociala variablerna av stor betydelse. I genomsnitt röstade kvinnor i socialgrupp III drygt 6 procentenheter mindre än de i grupp II (48,2 procent mot 54,9). Ett faktum som här bör påpekas är att samma skillnad finns mellan män i dessa grupper (61,6

²⁶ Redan strax efter sekelskiftet var det vanligt att industriarbetare passerade den 880- kronorsgräns som vanns för manlig rösträtt.

²⁷ Se Tingsten a. a. kapitel II, som visar att röstfrekvens hos yngre och framför allt hos de åldergrupper som är förstagångsväljare är betydligt lägre än genomsnittet. För Sveriges del s 104 ff.

²⁸ I stora drag jämförbart med socialgrupp III tio år senare.

²⁹ Dessa streck drabbade ytterst få kvinnor 1921.

³⁰ Strecken var framför allt ekonomiska, den vanligaste orsaken till att förlora rösträtten var förfallna skatter. Det betyder att det ofta var de med lägst inkomst som miste sin rösträtt. Dessas röstbenägenhet var betydligt lägre än genomsnittet. Se nedan, och Elison a. a., som visar att röstbenägenheten sjunker drastiskt inom den kvartilen röstberättigade som hade den lägsta inkomsten vid kommunalvalen i Göteborg. Dessutom var det ofta ett tecken på politisk medvetenhet att försöka se till att man inte föll för de ekonomiska strecken. De lokala arbetarkommunerna lade ner stora ansträngningar på att få sina sympatisörer att taxera upp sig och betala sina skatter och arbetarkommunerna hjälpte ofta ekonomiskt till med att få medlemmarna att klara rösträtten.

³¹ Med nästan 6 procentenheter mellan valen 1917 och 1921. Det dröjde sedan till 1928 innan röstandelen var uppe på 1917 års nivå igen.

³² I 1932 års riksdagsval röstade 79,6 procent av männen och 67,6 procent av kvinnorna i åldergruppen 60-64 år, för att sjunka med 6 procentenheter till 73,1 och 61,5 respektive 67,9 och 52,8 i grupperna 65-69, respektive 70-74 år.

³³ SOS 1931, Sveriges befolkning 1929.

procent mot 67,8). Arbetarmän var alltså lika ”efterblivna” i sitt medvetande i förhållande till männen i gruppen ovanför som kvinnorna var till sina. Det finns alltså en socialt betingad skillnad som verkar oberoende av kön.

För de socialdemokratiska valanalytikerna var det ett särskilt problem att de ”självförsörjande arbetarkvinnorna” röstar i så liten utsträckning, bara ca 30 procent i socialgrupp III under 20-talet. Det var framför allt två undergrupper, ”arbetare” och ”lägre huslig tjänst”, dvs hembiträden, som röstade i så liten utsträckning. Dessa grupper var extremt lågavlönade, och deras låga röstfrekvens stämmer väl överens med de siffror som redovisas för de lägst avlönade i Göteborg på 1910-talet.³⁴ Dessa kvinnor verkar alltså rösta som vilken utpräglat lågavlönad grupp inom arbetarklassen som helst, om man istället för kön utgår från ekonomiska variabler. Däremot röstade alltså kategorin arbetarhustrur inom socialgrupp III i högre utsträckning än hela gruppen män i denna grupp.

En översiktlig genomgång av mäns och kvinnors röstbeteende enbart utifrån dessa faktorer ger alltså stöd för uppfattningen att tidigare undersökningar i stället för att studera variationer och skillnader inom grupperna, som röstvana, ekonomisk och social ställning lyfter fram skillnader mellan könen.

Bilden nyanseras ytterligare så fort man för in faktorer som vilket utrymme kvinnan fick i det politiska systemet.

Kvinnorna utgjorde på 20-talet över hälften av befolkningen, 45 procent av valmanskåren — och 1,5 procent av de valda. Det torde inte vara allt för djärvt att anta att detta påverkade kvinnors motivation att gå till valurnorna.

(s)-kvinnorna – stödtrupp eller kvinnogrupp?

Det socialdemokratiska kvinnoförbundet bildades 1920. Då hade i flera årtionden kvinnans organisationsfråga inom-arbetarrörelsen stötts och blött i såväl teori som praktik. De fackliga försök som gjordes att bilda särskilda kvinnliga fackföreningar utmanövrades snart av manligt dominerade förbund. Sedan slutet av 1800-talet hade det inom partiet funnits kvinnoklubbar som träffats till regelbundna konferenser. Efter en inledningsvis skeptisk inställning till separata politiska kvinnoorganiseringar kom det socialdemokratiska partiet snart att välkomna kvinnoklubbar för att lära kvinnorna att ”självständigt taga vara på sina egna intressen”.³⁵

Christina Carlsson menar alltså att arbetarrörelsen tidigt fick en patriarkalisk karaktär, såväl politiskt som ideologiskt. Rörelsen utgick från männen och lönearbetet och kunde inte fånga in kvinnornas specifika intressen. Kvinnorna gavs inte utrymme att omsätta sina personliga erfarenheter i kollektivt handlande.

Det har också hävdats att den socialdemokratiska kvinnorörelsen tidigt blev en organisering framför allt för de gifta arbetarkvinnorna, kvinnor med eget försörjansvar tenderade att osynliggöras.³⁶

³⁴ Ingela Elison har i *Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910-22* (1970) undersökt röstfrekvens i Göteborg på 1910-talet efter inkomst. De röstberättigade har delats in i fyra grupper efter antal disponerade röster enligt den graderade skalan. 1914 röstade 76 % i den översta kvartilen, 69 % av de med 21-30 röster, 63 % av de med 11-20 röster och bara 32 % av den fjärdedel med 1-10 röster. Bland dem med 1-3 röster röstade 11-18 % av de röstberättigade. Till saken hör att bortåt hälften av de i röstlängden upptagna i denna grupp inte var röstberättigade då de föll för något streck, i regel obetalda skatter. Tyvärr gör Elison ingen uppdelning mellan män och kvinnor, men andelen röstberättigade kvinnor torde varit liten.

³⁵ Se Christina Carlsson Wetterberg ”... ingen kvinnofråga existerar...” i *Arbetarhistoria* nummer 4/1987 s 11 ff.

³⁶ För en undersökning av den sociala sammansättningen av Stockholms allmänna kvinnoklubb, se Hjördis Levin i *Arbetarhistoria* 4/1987, se också Carlsson (1987) s 14 f.

Motiven till kvinnors organisering i separata politiska organisationer har ofta delats upp i två huvudgrupper:

- 1) Organisationen skall fungera som stödtrupp till partiet: skola, agitera, rekrytera och värva röster
- 2) Den skall vara en påtryckningsgrupp, i det här fallet driva en politik i kvinnors intresse inom partiet.³⁷

Att det socialdemokratiska kvinnoförbundet bildades just 1920 får nog klart anses vara en bekräftelse på att tyngdpunkten låg på den första av dessa funktioner.

Kvinnorösträtten var nu vunnen, 1919 hade kvinnorna för första gången haft full rösträtt i kommunala val, 1921 skulle de få rösta i riksdagsval. Inte bara arbetarrörelsen fann det önskvärt att sammansluta sina kvinnor i kampen om de nya väljarna. Såväl högern som liberalerna gjorde detsamma.³⁸

Redan på ett partistyrelsemöte i maj 1919 hävdade Värner Rydén att ”Kvinnornas inträde i det politiska avgörandet gör det nödvändigt för oss att också ägna stort intresse åt de speciella kvinnofrågorna”, samtidigt som partisekreteraren ”Herr Möller erkände att kvinnorna hjälpt de borgerliga partierna i de senaste valrörelserna”.³⁹

I sitt upprop till Sveriges fackliga och politiska kvinnoorganisationer inför bildandet av ett socialdemokratiskt kvinnoförbund angav centralstyrelsen också som motiv för det nu var dags att konstituera ett förbund:

I och med rösträttsfrågans lösning har allt större livaktighet för det politiska och sociala livet visat sig bland kvinnorna och arbetarklassens kvinnor ha i mycket stor utsträckning förstått tidens krav.

Upplysningsarbetet blev nu allt viktigare. Mycket hade gjorts, ”men för fortsättande och utvecklande av detta och bevakandet av de många sociala frågor, som förmodas komma fram till lösning” menar styrelsen att det nu var nödvändigt att bilda ett förbund. Kopplingen mellan kvinnorösträtt och ”kvinnofrågor” är även nu självklar.

Debatten om kvinnornas låga valdeltagande gjorde att vikten av ökad agitation bland kvinnorna under 20-talet lyftes fram till upprepad debatt inom partiet. Och besvikelsen över vad som betraktas som kvinnoförbundets bristande förmåga skiner igenom. Vid en valkonferens inför kommunal- och landstingsvalen 1926 skedde en första urladdning.

En talare ”ansåg att kvinnorna ännu ej äro vuxna att sköta sig själva i organisatorisk avseende”. De borde vara med i arbetarkommunerna, inte isolera sig i kvinnoklubbar. Kvinnoförbundets Agnes Söderkvist svarade skarpt att sådana anföranden borde vara bannlysta med argument som anslöt sig till den manliga synen på klubbarnas uppgifter: En del herrar har fått för sig ”att kvinnoklubbarna tillkommit för kvinnornas egen skull, men detta är fel; det har tvärtom skett för att ge uttryck för kvinnornas solidaritet med männen, men det har ansetts nödvändigt att bilda klubbar för träning och övning. Sådan är nämligen förutsättningen för att kvinnorna skola kunna göra vägande insatser i partiets arbete”.

Men hon tar i nästa andetag avstånd från att reducera kvinnoklubbarna till en ren stöd- och röstfångarorganisation:

”Skall partiet bara vara valapparat kunna vi slopa kvinnoorganisationerna, men skola kvinnorna danas till samhällsarbetare måste de hava några medel att göra det.”⁴⁰

³⁷ Gunnel Carlsson, *Manssamhället till behag?* (1990) s 18.

³⁸ Maud Eduards, *Kvinnor och politik* (1977), s 50 f.

³⁹ SAP:s partistyrelsemöte maj 1919.

⁴⁰ Protokoll fört vid SAP:s valledarkonferens 9.11.1926, Arab

Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund 1920-1940				
	Antal klubbar	Antal medlemmar	% kvinnor i SAP	SSDKF:s andel av SAP:s kvinnor i %
1920	67	3 000	15	14
1925	180	5 200	14	22
1930	231	7 300	14	19
1935	442	17 800	16	33
1940	663	26 900	18	30

I *Morgonbris* kommenterade kvinnoförbundets ordförande Signe Vessman diskussionerna:

Vid denna konferens, såväl som vid föregående partikonferenser, diskuterades kvinnornas organisationsfråga inom partiet, fastän denna gång kanske med litet större livlighet och av en del i en ton som man icke behövde höra på de konferenser som hölls 1921 och 1923. Det verkade som en återklang från debatterna för en 20 år tillbaka i tiden.⁴¹

Nu restes också frågan om kvinnoförbundets existens. Förutom det dåliga valresultatet rådde också missnöje med förbundets tillväxt. Medlemssiffran hade efter fem år nått och jämt passerat 5 000, hela antalet till partiet anslutna kvinnor var omkring 23 000, av sammanlagt 168.000 medlemmar.⁴² (Se tabell)

1927-28 hölls flera möten mellan kvinnoförbundet och partiledningen för att diskutera en eventuell upplösning av förbundet för att i stället låta partiet ta över ansvaret. Nyvalde partiordföranden Per Albin Hansson såg rationellt på frågan:

Finns det några speciella kvinnoangelägenheter, så ordnas de genom speciella bestämmelser i partistadgarna.⁴³

Kvinnoförbundet kom emellertid att avvisa propåerna, och istället i skarpa ordalag kräva ökade resurser från partiet.⁴⁴

Resultatet av striden i slutet av 20-talet blev till slut att kvinnoförbundet tills vidare accepterades, och partistyrelsen tillsatte en speciell kvinnosekreterare med uppgift att bli ledande agitationen bland kvinnorna, Hulda Flood.⁴⁵ Men skepsisen bland männen upphörde inte. Vid partiets valkonferens 1932 diskuterades en skrivelse från kvinnoförbundet i vilken krävdes två veckors specialagitation bland kvinnor. Förslaget väckte skepsis, ibland gyckel i många inlägg: ”Vi har ju inga särskilda kvinnofrågor i partiet och det är oklokt och oriktigt särskilt ur kvinnornas synpunkt att draga upp könsgränser i agitationen” menade en talare, ”Försiktighet bjuder att man inte ordnar det så, att vi en kort tid skickar ut mindre lämpliga agitatorer för att verka bland kvinnorna”, en annan. Och den notoriske Fritjof Ekman (se ovan) tyckte att:

Låt oss icke ställa till med någon speciell kvinnotjusning 14 dagar utan försöka tjusa dem hela tiden på det gamla hederliga sättet.

Konferensens beslut blev att valagitationen bland kvinnorna nog borde effektiviseras, men

⁴¹ *Morgonbris* maj 1926.

⁴² Hulda Flood, *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige* (1960) s 158.

⁴³ PS januari 1927.

⁴⁴ Text på styrelsemöte 25.11.28.

⁴⁵ PS 25.11.28

frågan hänsköts till partistyrelsen.⁴⁶

I mitten av 30-talet kom emellertid partiets inställning till kvinnoförbundet att delvis förändras. Då gavs ”för första gången ett mer oförbehållsamt erkännande från partistyrelsens sida”, hävdade förbundets ordförande.⁴⁷ En orsak till detta var säkert kvinnoförbundets starka medlemstillväxt (se tabell), som också resulterade i en motsvarande aktivitetsökning, där inte minst den interna skolningen av medlemmarna intog en framträdande plats. En annan var den roll kvinnorna och de kvinnopolitiska frågorna tilldelades i socialdemokratiska regeringens strävanden.

Med folkhemspolitikerna kom kvinnorna i tilltagande grad att ses som en tillgång och resurs i politiken. Kvinnorna behövdes i folkhemsbygget i sin egenskap av husmödrar, mödrar och familjeexperter.⁴⁸ Följden blev inte nödvändigtvis ett politiskt genombrott för kvinnorna. Yvonne Hirdman placerar här uppkomsten av ”Hemmafrukontraktet”, en dold historisk kompromiss där ”männerna, familjeförsörjarna, med staten som ekonomisk understödjare i stort sett gavs politiken och arbetsmarknaden, medan kvinnorna, husmödrar och mödrar, lockades att föda flera barn som de skulle få bidrag och hjälp med”.

En tilltagande kvinnoradikalisering kunde spåras på andra håll. Ett uttryck för detta var Kommittén för ökad kvinnorepresentation som bildades 1935 initiativ av Fredrika Bremerförbundet, och som under en tioårsperiod var en aktiv påtryckningsgrupp för att öka antalet kvinnliga kandidater i de politiska valen.⁴⁹ Det socialdemokratiska kvinnoförbundet var formellt inte medlem av kommittén, men flera av förbundets ledande företrädare spelade ändå en viktig roll i dess arbete, som representanter för andra, opolitiska, organisationer.⁵⁰

Att välja kvinnor

Vilka var då förutsättningarna för kvinnor att nomineras och väljas till politiska representanter för socialdemokraterna. Och hur förklarades deras frånvaro inom parti och kvinnorörelse?

Skenbart finns en motsättning mellan två motsatta fenomen: att kvinnor uteslöts, eller kände sig uteslutna, från nominering, och att det samtidigt ofta var, eller påstods vara, svårt att få någon kvinna att kandidera när de erbjöds. I själva verket är detta i stor uträkning två uttryck för samma förhållande.

Den allmänna synen bland ledande företrädare för socialdemokratin är utan tvekan att orsaken till kvinnornas undanskymda plats är att söka hos kvinnorna själva i form av bristande vilja eller förmåga.

1940 anordnade Kommittén för ökad kvinnorepresentation en uppmärksam debatt mellan riksdagsmän från olika politiska partier och ”en krets kvinnor ur skilda yrken och intressegrupper”. Hela den fyra timmar långa diskussionen nedtecknades stenografiskt, och sammanfattades sedan i en pamflett, *Vi män som ha ansvaret*.

Socialdemokraterna företrädades av två framstående riksdagsmän och partistyrelseledamöter,

⁴⁶ Protokoll från SAP:s valkonferens 1316.6.1932. Arab. Vid samma tillfälle diskuterades också kvinnans lämplighet som valombud. Några ansåg att de var mindre lämpliga, de var ofta alldeles för blyga, medan andra ansåg att partiet trots allt inte hade råd att avvara dem. Som salomonisk kompromiss uttalades att kvinnorna ”kunde effektivisera vår valapparat”.

⁴⁷ Gunnel Karlsson, a. a. s 35 f.

⁴⁸ A. a.

⁴⁹ Kommitténs handlingar, i FBF:s arkiv på RA. Se också Sven Ulric Palme i *Kvinnors röst och rätt* (1969) s 66 ff. Redan tio år tidigare hade försök gjorts att lansera en ren, tvärpolitisk kvinnolista, med misslyckat resultat. Se Jarl Torbacke, *Kvinnolistan 1927-1928 – ett kvinnopolitiskt fiasko*.

⁵⁰ T ex Alva Myrdal (Yrkeskvinnorna), Signe Höjer (Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet) och Ulla Alm (Lindström för folkskollärarinnorna).

Harald Åkerberg och Rickard Lindström. På ordförandens fråga ”Vad tror ni är anledningen till att så få kvinnor stå med i det aktiva politiska arbetet”, svarade Harald Åkerberg:

Skulden till att så få kvinnor stå med i det politiska arbetet är väl i stort sett kvinnornas eget.

Rickard Lindström var än mer rakt på sak:

Kvinnorna ha de mest glänsande chanser att skaffa sig inflytande, men de kan icke besätta alla de poster de borde vara kvalificerade till, därför att de erfarna och kompetenta kvinnorna är så fåtåliga.⁵¹

Som vi sett ovan finns denna anklagelse också bland kvinnorna själva. I ett upprop inför den internationella socialistiska kvinnodagen 1927 heter det:

Statistiken över de kommunala och politiska valen visar, att kvinnorna inom arbetarklassens leder varit de som minst förstått sin ansvarsfulla ställning som medborgare.

Vägen till för att skaffa sig dessa kvalifikationer, det är att bli och göra som männen.

Inför valet 1928 skrev den ledande socialdemokraten och riksdagsmannen Mauritz Västberg i sin tidning *Nya Samhället* en artikel om kvinnornas politiska insatser. Inledningsvis hävdade han att han inte ville göra något bokslut över kvinnornas insatser i riksdagen hittills, de var ju ännu bara är noviser. Ändå är det svårt att inte tro att det är just vad han gör när han fortsättningsvis skrev att också för kvinnorna är partiet...

det arbetsfält, där de skola föra fram sina intressen. Näraliggande uppgifter i organisationen och samhällslivet vänta ock ännu på kvinnornas insatser och arbetsvilja. Kunna kvinnorna förbise och överhoppa detta grundläggande arbete för att utan vidare förmedling gripa efter de riksvårdande värven? Måste icke kvinnorna även här vandra samma väg som männen? Just för kvinnornas egen skull?

Varje förslag att mäta kvinnors kvalifikationer efter andra måttstockar än manliga avvisades konsekvent och principiellt. Att kvinnorna lanserar kandidater i egenskap av kvinnor och icke som särskilt dugliga medborgare har gjort ”saken ofantlig skada”, hävdade Rickard Lindström 1940.⁵²

I flera motioner till partikongressen 1928 krävdes ökad kvinnlig representation inom parti och samhälle. Parti- och kvinnoförbundsstyrelse var överens om att avvisa varje form av stadgfästande av kvinnorepresentation. Inte heller ett uttalande från kvinnoförbundet som vädjade ”i första hand till de manliga partimedlemmarna att i långt större utsträckning än hittills främja inval av kvinnliga ledamöter”, vann något kongressens gehör mer än möjligen i formuleringen att ”förverkligandet av vår rörelses syften kräver för visso gemensamt arbete av män och kvinnor”. Längre än i ”Handling för socialdemokratiska partiets organisationsarbete” där det heter att i kommuner där ”vårt parti har en stark ställning bör kvinnorna i mån av kvalifikationer för ifrågavarande uppdrag bliva representerade på det offentliga livets skilda områden”, gick man inte.⁵³

Kvinnoförbundets syn på dessa frågor var något annorlunda. När den allmänna kommunala rösträtten infördes 1919 hyste inte längre det socialdemokratiska kvinnoförbundet förhoppningarna från 1910 om att arbetarkommunerna skulle göra ”stora ansträngningar” att få

⁵¹ *Vi män som ha ansvaret* (1940).

⁵² A. a.

⁵³ Partiets kommunalpolitiske expert, Adolf Wallentheim (f ö gift med en av kvinnoförbundets ledande, Annie Wallentheim) utvecklar följande resonemang: ”Vi har på senare tid sett säraktioner för kvinnor. Men för att kvinnor ska framföras ska de kunna uträtta något.” ”Talet om 'vi kvinnor' är något som inte bör premieras. Eller som jag vid en valkonferens tillät mig att säga, 'Det kan visserligen ibland – vara en förtjusande egenskap att vara kvinna. Men det är i och för sig icke någon merit att åberopa när det gäller placeringen på en lista. Å andra sidan är det naturligtvis icke heller något fel att vara kvinna.’” I *Vem skall föra vår talan* (Stockholm 1942).

kvinnor valda. 1920 hette det korthugget i ett cirkulär från kvinnoförbundet att ”Männen vilja ju i allmänhet icke giva plats åt oss kvinnor”.⁵⁴ Och i val efter val är tongångarna de samma:

Som det säkerligen även vid de kommande valen blir svårt att få kvinnliga kandidater placerade, så kommer för dessas vidkommande mycket att bero på den sakliga styrkan i våra krav. Allt som kan splittra de socialdemokratiska kvinnornas krafter måste därför undvikas.⁵⁵

Kvinnorna ansåg sig systematiskt motarbetade av männen vid nomineringar. Det finns rikliga exempel på hur kvinnor ratats eller flyttats ner från valbara platser.⁵⁶ På flera håll gick socialdemokratiska kvinnor fram med särskilda spränglistor, och kvinnoklubben i Sparreholm gick ut i strejk under valrörelsen 1932 i protest mot att en kvinnlig kandidat flyttats ner från valbar plats.⁵⁷ Protester och uttalanden mot diskriminering av kvinnokandidater är legio.⁵⁸

”Hur ofta har det hänt att odugliga kvinnor förts fram och trängt ut duktiga män? Är det inte så att det ställts vida större krav på kvinnor än män vid kandidatnominering?”, utbrast Agnes Söderqvist indignerat som svar på talet om alla okvalificerade kvinnliga kandidater.⁵⁹

Det finns andra uttryck för samma fenomen. En av de vanligast förekommande, och ständigt återkommande, diskussionspunkterna hos kvinnoklubbarna under denna period lyder: ”är det verkligen som männen säger att kvinnorna försätter för mycket tid åt politiskt arbete?”, ständigt besvarat med ett rungande nej. Männen bevakade alltså svartsjukt att kvinnorna inte lämnade hemmet för politiken.

Detta står naturligtvis inte på något sätt i motsättning till att kvinnor vid upprepade tillfällen avsäger sig kandidatur, för att de inte anser sig vara kvalificerade eller inte ville engagera sig i ett politiskt arbete så dominerat av manliga värderingar och metoder.⁶⁰

Bild och självbild

Att lägga ansvaret på kvinnorna för bristande organisations- och valframgångar blir en påtaglig del av partiets syn på kvinnorna — och på kvinnornas självsyn. Vi har ovan sett hur kvinnoförbundet i hårda ordalag anklagat valskolkande kvinnor för att missbrukat sin ansvarsfulla ställning som medborgare.

Denna såväl förtryckande som själv-förtryckande syn illustreras med stor tydlighet i en gemensam skrivelse från Mauritz och Disa Västberg till arbetarkommunerna i Medelpads partidistrikt 1927. Makarna Västberg var ledande inom parti- och kvinnodistrikt, och Disa Västberg kom ett årtonde senare att bli kvinnoförbundets nya ordförande. Mot bakgrund av den pågående diskussionen om kvinnan och det politiska arbetet ställer de frågan varför kvinnan inte är lika politiskt aktiv som mannen, och svarar

Detta har väsentligen en orsak: arbetarekvinnan, som lever samma liv som sin manliga kamrat, har icke samma mått av politisk upplysning som han, Hon saknar den sociala och politiska överblick av ett sakläge, som för tänkande människor blir anledning till inträde i organisationer för enig kamp mot ett visst mål. Vad detta beror på kan man spekulera över och komma till resultat, som icke enbart äro fördelaktiga för kvinnan.

De tillägger att man kan också ”komma till resultat, som visa att kvinnan har att arbeta mot djupa instinktiva fördomar hos männen, när det gäller hennes skolning till aktiv medborgare”.

⁵⁴ Cirkulär till klubbarna inför kommunalvalen 1920 från förbundsstyrelsen.

⁵⁵ Cirkulär till distrikten 25.9.1933 inför de stundande kommunalvalen. Samma formuleringar finns t ex från 1929.

⁵⁶ Stockholm, Malmö, Karlskoga, Hässleholm är några orter som förekommer i protokoll och tidningsartiklar.

⁵⁷ Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbunds styrelse 28.12.1932.

⁵⁸ För lokala exempel, se nedan.

⁵⁹ Protokoll fört vid SAP:s valledarkonferens 9-11.4.1926, Arab.

⁶⁰ Till arbetarkommunerna i Medelpads partidistrikt 1927. I SSDKF:s arkiv.

I en broschyr utgiven av kvinnoförbundet 1924, *Den osynliga muren*, behandlas kvinnornas frånvaro i politiken. Men muren är inte i första hand rest av männen för att stänga kvinnorna ute, det är istället kvinnornas envisa passiva motstånd att engagera sig, ”som utestänger dem från det övriga livet och som hindrar dem från att se förhållandena, som de i verkligheten äro”. Om nu kvinnorna trots allt inte inse vad som krävs ”och för sin egen skull vilja ställa sig solidariska med den rörelse, som arbetar för arbetarklassens framåtskridande, borde de göra det för barnens, vilka värnlösa kastas som flarn för samhällets orättvisor”.⁶¹

De manliga partikamraternas bristande förtroende för kvinnoförbundet diskuterades vid ett förbundsstyrelsemöte 1933. Annie Wallentheim menade att den ”pessimism, det ofta synliga löje från mänskligt [sic] håll på tal om kvinnorörelsen, måste ha någon grund”. Kvinnorna måste effektivisera sitt arbete, och framför allt rekrytera mer kvinnor till partiet.

En självständig åsiktsbildning är nödvändig och önskvärd men måste tillräckligt vid syn för det hela, partiet och dess strävanden, till för att inte snävt framhålla de rent feministiska strävandena.⁶²

Även om också kvinnoförbundets representanter har lätt att lägga skuld på kvinnorna själva finns också ilska mot ”männens könsliga högfärd”.⁶³ ”Männen bör ändra sin uppfattning att kvinnan ej är samhällsmedborgare”, hävdade Olivia Nordgren.⁶⁴ Att detta inte var någon tom anklagelse mot ledande manliga partikamrater framgår väl av ett yttrande av Harald Åkerberg 1940:

Om det skall bli ett ökat kvinnligt inflytande i samhället, måste kvinnorna själva kvalificera sig härför...Det är det råd vi män kan ge och vi kan göra det utan all rädsla och utan att darra i knäveckan, ty jag tror inte, att samhället kan undvara männen, även om det blir ett ökat kvinnligt inflytande.⁶⁵

Samhället och männen kunde däremot uppenbarligen utan att darra undvara kvinnorna från alla ledande positioner. Förutom hennes politiska efterblivenhet och bristande ansvar, fanns det en speciell egenskap som enligt män – och kvinnor – gjorde kvinnan olämplig för politiskt arbete: hennes läggning för skvaller och intriger,⁶⁶ något som de politiskt tänkande männen hade svårt att fördrå. När Rickard Lindström ställer frågan vad på det berodde att kvinnorna i så stor utsträckning försvann från de kommunala församlingarna efter 1919 svarar han:

Jo, dels därpå att de hade med en del svaga representanter, men dels också därpå att kvinnorna inom de olika församlingarna inte kunde dra jämt. Det rullades upp problem som de stadiga karlarna från fackföreningarna var alldeles obekanta med, och när de kommit till insikt om detta, så tyckte de, att det var bäst att de finge bli ensamma igen, så att de i lugn och ro kunde dryfta de olika spörsmålen.⁶⁷

Påståendet att svårigheter ”att dra jämt”, eller fallenhet för skvaller och förtal skulle vara en särskild kvinnlig egenskap, har föga empiriskt stöd i 1900-talets svenska politiska historia. Under denna tid skakades t ex socialdemokratin av ett flertal interna fraktionsstrider, där det

⁶¹ Marta Larsson, *Den osynliga muren*, (1924).

⁶² SSDKF:s styrelse 13.11.1933.

⁶³ För att låna ett uttryck från Per Edvin Sköld, en av de få män som ibland oförbehållsamt ställde sig på kvinnoförbundets sida. PS november 1928, se också PS jan 1927, för fler angrepp på ”den speciella mentaliteten hos de socialdemokratiska männen” (Agda Östlund) och ”den starka animositeten” mot kvinnoklubbarna i partiet (Disa Västberg).

⁶⁴ PS april 1931.

⁶⁵ *Vi män som ha ansvaret*.

⁶⁶ ”Vårt sammanträngda arbetsfält, hemmet, har också i många fall gjort arbetarekvinna kortsynta, och skvallret, som vi så ofta både med rätt och orätt tadlas för, torde också däruti få någon ursäkt. Men i vår klubb där skola vi lära oss att skilja diskussion och debatt från skvaller och att om möjligt utrota dessa senare”, heter det redan i Karlskoga kvinnoklubbs första årsrapport i *Morgonbris* 1907.

⁶⁷ *Vi män som ha ansvaret*.

torde vara svårt att hävda att det alltid var de politiska sakfrågorna som stod i förgrunden.⁶⁸

Just 1940 tvingades den socialdemokratiska partikongressen anta riktlinjer för de interna relationerna inom arbetarkommunerna så att arbetet ”icke förgiftas genom insmygandet av en anda av misstro och avundsjuka” gentemot de förtroendevalda.⁶⁹ Få av dem som deltog i denna interna smutskastning var kvinnor.⁷⁰ Men i kampanjen för att frånta kvinnan hennes ställning som politiskt myndig varelse passade det bra in.

Kommunalpampens historia

[Ur *Fjärde Internationalen* 4/1995]

Under efterkrigstiden växte ett nytt socialt skikt fram — den lokala, socialdemokratiskt dominerade välfärdsbyråkratin, som kom att leda centrala delar av efterkrigsexpansionen. **Kjell Östberg**, fil doktor i historia, går med utgångspunkt i Ernest Mandels forskning kring byråkratiseringen igenom den svenske kommunalpampens framväxt och hur han — för det var en han — alltmer fjärmade sig från arbetarrörelsens medlemmar.

I samband med Ernest Mandels bortgång i höstas uppmärksammandes de många framstående bidrag Mandel hann lämna till såväl politik som vetenskap. Som vetenskapsman är det helt naturligt främst som ekonom Mandel kommer att bli ihågkommen; ett verk som *Senkapitalismen* har spelat en mycket stor roll under de senaste årtiondenas radikala ekonomiska debatt.

Ett av Mandels sista större vetenskapliga arbeten ägnades en annan central del av hans vetenskapliga liv, nämligen *Power and Money, A Marxist Theory of Bureaucracy* (London 1992). Den sammanfattar Mandels omfattande forskning kring byråkratiseringsproblematiken, och den gör det genom att ta ett helhetsgrepp. Den skrevs när de stalinistiska byråkratierna i Östeuropa utkämpade sin dödskamp, men Mandel behandlar också utförligt de kapitalistiska industri- och statsbyråkratierna och diskuterar i generella termer betingelserna för framväxten av byråkratier inom arbetarrörelsen. Gemensamt för alla dessa undersökningar är att Mandel tillämpar ett historiematerialistiskt angreppssätt, vilket bland annat innebär att han söker de materiella rötterna till byråkratins framväxt.

Jag ska i denna artikel sammanfatta några av Mandels centrala teser när det gäller byråkratiseringen av arbetarrörelsen och diskutera hur dessa kan användas för att bättre förstå den svenska socialdemokratins utveckling.⁷¹ Tyngdpunkten här ligger på den lokala utvecklingen (och kanske kan resultatet bidra till att förstå utgången av den nyss genomkämpade socialdemokratiska partiledarkampen).

Arbetsdelningen mellan intellektuellt och manuellt arbete i det kapitalistiska samhället är en grundläggande förklaring till att ett skikt specialiserade funktionärer tidigt uppkom inom arbetarrörelsen. När arbetarrörelsens verksamhet utvecklats så att den inte längre kunde skötas som ett fritidsuppdrag måste rörelsen använda sina resurser bland annat till att anställa ledare. Utvecklandet av en apparat överför samtidigt till arbetarorganisationerna en av klassamhällets centrala drag, just denna sociala arbetsdelning.

Arbetarna står för den pågående produktionen medan andra klasser i huvudsak står för

⁶⁸ Engberg/ Hansson i partistyrelsen, Åhman/Höglund i Stockholm t ex. För fler exempel, också från andra partier, se Kjell Östberg, *Garantier mot demokratin* (1991), kapitel 5.

⁶⁹ PK 1944.

⁷⁰ Signe Gillners invändning från partikongressen 1928 att ”om [de manliga] partivännerna nedlade lika mycket energi på att leta ut ekonomiska möjligheter i det kommunala programmet som de lägga ned i konkurrensen om uppdrag och makt skulle vi få bättre råd”, var nog betydligt mer på sin plats än Rickard Lindströms.

⁷¹ Nedanstående avsnitt bygger framför allt på kapitel 2 och 4 i Mandels *Power and Money* (1992). [Finns i svensk översättning: [Makt och pengar](#)]

produktion och konsumtion av kultur. Arbetets natur — fysiskt och känslomässigt utmattande och framför allt tidskrävande — försvårar allvarligt för arbetare att engagera sig i kontinuerlig politisk och social verksamhet utanför produktionsfären. Denna klyfta riskerar att reproduceras också inom arbetarorganisationerna.

Med skapandet av en apparat av professionella funktionärer, vars specialiserade kunskap är nödvändig för att täcka det gap som skapats, finns det en risk att arbetarorganisationerna själva kommer att uppdelas mellan skikt som utövar skilda funktioner. Specialisering kan leda till ett växande kunskapsmonopol, till centralisering av informationen. Kunskap är makt och kunskapsmonopol leder till makt över folk. Således kan tendenser till byråkrati leda till en verklig uppdelning mellan nya ledare och den ledda massan.

Detta är en klassisk beskrivning med rötter hos Marx och Engels. Det har också hela tiden funnits en medvetenhet om vikten av att motverka denna byråkratisering: Marx analys av Pariskommunen är naturligtvis den klassiska texten.

En annan, och mindre uppmärksammas del av Mandels arbete rör formerna för arbetarbyråkratins inväxande i den statliga byråkratin. Det är framför allt begreppet välfärdsbyråkrati som står i centrum för denna analys. Delvis som en följd av arbetarorganisationernas tillväxt och krav på sociala reformer har ett nytt, para-byråkratiskt skikt skapats med en oklar klassammansättning.

Denna utveckling är sammansatt. Å ena sidan har den sitt ursprung i arbetarklassens strävan att skapa icke-kapitalistiska former av social organisering, värden och mentaliteter. Den ställer behov mot profit, solidaritet och generositet mot egoism och girighet. Å andra sidan kan man inte bygga socialism i en kommun eller ett produktionskooperativ. Administrationen i arbetarägda sjukhus, kooperationen eller arbetarledda kommunala förvaltningar är med tusen och en tråd sammanflätade med de allmänna mekanismerna hos det borgerliga samhället, mervärdesproduktion och profitrealisering. Allt behöver pengar för att fungera.

Ett problem är att skilja ”rent borgerliga” delar av denna byråkrati från ”ren arbetarbyråkrati”. Arbetarbyråkratin är nämligen djupt integrerad i denna para-statliga byråkrati. Till yttermera visso har arbetarbyråkratin i allt större utsträckning kommit att rekryteras från grupper utanför arbetarklassen.

Detta fick tidigt stora konsekvenser för arbetarrörelsens ideologi och mentalitet. ”Kommun-socialism” identifierades med välfungerande, dvs väladministrerade, kommuner. ”Vi ska visa oss sköta detta bättre än borgarna.” Denna ”administrativa socialism” blev i själva verket den effektiva administrationen av kapitalismen, utförd av socialister.

Här överskuggar den reaktionära eller öppet regressiva aspekten av hela processen det som är progressivt. Den para-statliga byråkratin agerar ofta i direkt motsättning till intressena hos medlemmarna i arbetarorganisationerna, och tenderar att fjärma sig från dem de ska betjäna. Därigenom diskrediteras själva idén hos social service och offentligt ägande av produktionsmedlen, som hos åtminstone en del av arbetarklassen framstår som ett främmande område av ineffektiva byråkratiska maskiner, inte fundamentalt skilt från profithungrande privata företag.

Den allvarligaste konsekvensen av denna utveckling är att den institutionaliserar klassarbetet, genom att ”socialismen” administrerar den kapitalistiska staten.

Jag ska i denna artikel diskutera dessa Mandels teser utifrån en viktig, men inte särskilt utforskad del av den svenska välfärdsstatens framväxt, nämligen de svenska kommunernas utveckling.

Våren 1919 kunde för första gången hela svenska folket i allmänna val utse sina kommunala

företrädare i närmare 2 500 landskommuner och städer så många kommuner fanns det då, idag har 9/10 av dessa försvunnit.⁷² Förhoppningarna — och farhågorna — var stora att de nya valmännen och kvinnorna, i grunden skulle skaka om det rådande samhället. Kommun-socialismen var en paroll som väckte såväl anklang som fasa.

Nu blev det som bekant ingen kommunal revolution. Men även med mer reformistiska mått mätt hände påtagligt lite i de svenska kommunerna under mellankrigstiden. Ja, det gick så långt att den socialdemokratiska partiledningen i slutet av 1930-talet såg sina egna kommunalpolitiker som det främsta hindret att genomföra partiets relativt blygsamma reformpolitik. Orsakerna var flera: kommunernas handlingsfrihet var kringskuren av lagar och förordningar, de ekonomiska förutsättningarna under mellankrigskriserna var begränsade, men en viktig förklaring hade också göra med kommunalpolitikens former.

Ett typiskt drag i den svenska kommunala förvaltningen var långt in i vår tid att en betydande del av verksamheten utfördes av kommunalpolitikerna själva. Bortsett från de större städerna saknades länge en professionell kommunal administration.

På grund av den ovan diskuterade samhällliga arbetsdelningen mellan manuellt och intellektuellt arbete är förutsättningarna för arbetare att bedriva ett tidskrävande kommunalpolitiskt arbete väsentligt annorlunda än för många företrädare för borgerliga partier.⁷³ De senare har ofta helt andra möjligheter att kombinera de politiska uppdragen med sina civila anställningar. De har en friare ställning på sina arbetsplatser, och deras erfarenheter och arbetsuppgifter som disponenter, ingenjörer, kamrerare, handlande eller lärare, för att ta några av de vanligaste yrkesbeteckningarna på en borgerlig fullmäktigelista, låg ofta närmre de frågor som fanns uppförda på en kommunal föredragningslista.

Dessutom kunde de borgerliga partierna vid denna tid i betydande utsträckning räkna med politisk sympati, eller mer aktivt stöd, från det växande skiktet kommunala ämbetsmän inom stadsförvaltningen. Att gå direkt från ett tungt arbetspass vid en massafabrik eller maskinverkstad till långa kommunala sammanträden var säkert många gånger tungt — om man över huvud taget kom ifrån. ”Ute på skift” var en vanlig frånvaroorsak.

Detta reste inom socialdemokratin tidigt frågan om den ekonomiska ersättningen för det kommunalpolitiska arbetet. Längre var det enbart ordföranden i kommunalnämnden som kunde få arvode för sitt arbete, ofta var det inte ens möjligt att få ersättning för förlorad arbetsförtjänst.

Många arbetarkommuner valde att ur egen kassa ersätta förtroendevalda som fick vidkännas förluster för sitt kommunalpolitiska arbete, en många gånger dryg utgift. Kravet på arvoden och reseersättningar framställdes därför ofta tidigt av socialdemokrater i fullmäktigeförsamlingar. Uppdraget blir för betungande för kroppsarbetare annars, var motivet till en socialdemokratisk motion om fördubbling av arvodet för ledamöter i taxeringsnämnden. Från 1923 utökades möjligheterna till arvoden och andra ersättningar, även om huvudregeln fortfarande var att de kommunala uppdragen skulle vara oavlönade.

Men för arbetarrörelsen ställdes också frågan om en professionalisering av det kommunalpolitiska arbetet i meningen att skapa möjligheter för ledande socialdemokrater att på heltid eller deltid få ägna sig åt kommunal-politiska frågor. Förutom de stockholmska borgarråden saknades länge, åtminstone formellt, den typ av politiskt tillsatta tjänster som idag går under

⁷² Detta material är hämtat från en undersökning jag nyss avslutat som handlar om socialdemokrati och kommunalpolitik under mellankrigstiden. Den kommer att publiceras under titeln *Kommunerna och den svenska modellen* (Tiden 1995). För källhänvisningar hänvisas till detta arbete.

⁷³ Jämför L Sköld/A Halvarson, ”Riksdagens sociala sammansättning under hundra år”, i *Samhälle och riksdag*, Stockholm 1966 s 451 för motsvarande förhållande för riksdagsmän.

beteckningen kommunalråd. Vilka möjligheter fanns det då?

Ett sätt var att i första hand engagera sådana personer som redan var anställda som funktionärer inom arbetarrörelsen, och som ofta var politiker på heltid. Detta föll sig desto mer naturligt, då dessa personer ju i regel fått sina poster just utifrån en förtroendeställning som lokala eller centrala ledare. Det är få socialdemokratiska tidningsredaktörer som saknar kommunalpolitiska uppdrag, och även t ex konsum- och folkets husföreståndarna finns ofta med i de kommunala församlingarna. Hit hör naturligtvis också riksdagsmännen. Nära dessa anställningar låg uppdrag som funktionärer i försäkringskassor eller arbetsförmedlingar.

Ett annat sätt var att välja företrädare med en annan social förankring. Detta var inte helt okomplicerat, partiets bas var ju påtagligt proletär, och många sådana yrkesgrupper sågs med misstro. För socialdemokratin vid denna tid var det i huvudsak lärare som stod till förfogande, och lärargruppen är uppenbarligen överrepresenterad bland de förtroendevalda i lokalt ledande ställning.

Åtskilliga socialdemokratiska kommunalpolitiker hade egna små affärer som gav en viss försörjning parallellt med det politiska arbetet. Enligt uppgift var de ofta betydligt mindre framgångsrika som affärsmän. Det var inte heller ovanligt att socialdemokratiska kommunalpolitiker var arbetare som startat egna företag inom sin egen bransch.

När det gällde möjligheterna att anställa socialdemokrater för kommunalpolitiskt arbete var däremot de formella möjligheterna begränsade. Ovan har visats att i realiteten hade redan innan det demokratiska genombrottet ett hundratal kommuner engagerat kommunalnämndsordföranden på hel- eller deltid. När socialdemokraternas inflytande ökade togs med tiden en hel del av dessa poster över av socialdemokrater.

De första erfarenheterna av kommunalt administrativ anställning fick annars ledande socialdemokrater under första världskrigets kristidsförvaltningar. Kristids- och livsmedelsnämnderna anställde ofta en verkställande ledamot för det dagliga arbetet, och på många håll blev denne en socialdemokrat. På samma sätt var under 20- och 30-talet den lokala arbetslöshetskommitténs verkställande ledamot ofta socialdemokrat.

I landskommunerna kom i åtskilliga fall en ledande socialdemokrat, många gånger just nämndordföranden, att engageras på heltid som kommunens tjänsteman, när kommunalkamrerarebefattningarna inrättades i ökande takt. En socialdemokrat, som 1924 tagit över posten som i praktiken heltidsanställd kommunalnämndsordförande, sammanförde 1930 denna med ordförandeskapen i fattigvårdsstyrelse, barnavårdsnämnd och några år senare även hälsovårdsnämnd, till en nyinrättad befattning som efter några år kom att benämnas kommunaldirektör.

I städerna började ledande socialdemokratiska politiker att utses till liknande poster, som stadsombudsmän eller drätselldirektörer. En särskild möjlighet gavs från 1930-talet i städer utan magistrat att utse kommunalborgmästare, som inte nödvändigtvis behövde vara jurist. På flera håll utsågs en ledande socialdemokratisk kommunpolitiker till uppdraget. När denna post 1934 inrättades i Nässjö utsågs lokaldaren August Johansson i konkurrens med åtta juridiskt skolade medsökande.

Socialdemokratiska politiker kunde också anställas inom den kommunala socialvården som t ex sysslomän, ibland kombinerat med ordförandeskapet i fattigvårdsstyrelsen. Naturligtvis ansågs detta som en viktig del av kommunernas demokratisering: arbetarna tog ifrån borgarna allt fler av de poster dessa tidigare haft monopol på.

Kommuner tillsatte även ett antal andra kommunala befattningar som inte direkt var kopplade till politiska uppdrag, men som ändå kunde ha partipolitiskt intresse, t ex för att de kunde vara

en bättre anställning för kommunalpolitiska aktiva arbetare än industrijobb. Tillsättningen av dessa tjänster kunde därför politiseras av denna anledning — men naturligtvis även av andra skäl: att det kunde anses ligga i arbetarrörelsens intresse att uppdraget innehades av en person med sympati för arbetarnas sak, eller att partiet kunde ha intresse av att gynna partiets sympatisörer på detta sätt. Exempel på sådana tjänster som utsågs av kommunala organ vid denna tid är, utaför den sociala sektorn, fjärdingsmän, hälsovårdsinspektörer, lärare och präster.

Valen av fjärdingsmän kom på många håll att tidigt politiseras. Så uttalade sig en arbetarkommun 1929 för två föreslagna kandidater som fjärdingsmän under motiveringen att ”dessa... äro intresserade partivänner, och när det således ligger i arbetarkommunens intresse att de blir valda”. Till en del var valen knutna till frågan om polisväsendets demokratisering, en viktig fråga för den unga arbetarrörelsen. Det hände t o m att arbetare som avskedats för sin politiska eller fackliga aktivitet istället valdes till fjärdingsman. Frågan blev desto mer känslig då landsfiskalen hade rätt att överklaga besluten till länsstyrelsen om han ansåg den valde olämplig, vilket också gjordes.

Men fjärdingsmannatjänsten var också ett sätt att ordna en anställning åt kommunalpolitiskt tyngda socialdemokrater. När Gudmundrå valde tre fjärdingsmän 1926 var samtliga socialdemokratiska fullmäktigeledamöter med många uppdrag, en av dem dessutom folkets parkföreståndare och en annan kombinerade under lång tid fjärdingsmannauppgifterna med den i kommunen centrala posten som verkställande ledamot i Arbetslöshetskommittén.

Lärartillsättningarna var en annan fråga som arbetarkommunerna tidigt uppmärksammade, bland annat genom att mobilisera till de stämmor där valen skedde. Till en del berodde det säkert på den olust många socialdemokrater kände inför att låta sina barn fostras av personer med borgerliga värderingar.

— Varför går det inte att hitta en socialdemokratiskt tänkande skollärare, utbrast en ledande kommunpolitiker i Köping besviket när ledamöterna i folkskolestyrelsen inför arbetarkommunen rapporterade om sin verksamhet. Många höll med och en ledamot försäkrade att de hade ögonen öppna för saken. Det var också vanligt att socialdemokratiska lärare fick framskjutna kommunalpolitiska uppdrag.

Även prästvalen ägnades tidigt intresse. Arbetarkommuner tog, både vid präst- och lärarval, kontakt med sina partikamrater på de orter de sökande kom ifrån, för att kolla referenser och eventuella partisympatier, drev kampanjer för egna kandidater och försökte även få någon socialdemokratisk präst att ställa upp som fjärde provpredikant. Vid anställande av kommunalarbetare, skolvaktmästare osv kunde partitaktiska hänsyn också göra sig gällande.

Som en intressant parallell kan nämnas hur även de norska socialdemokraterna var mycket måna om att tillsätta olika lokala offentliga tjänster. Under 1930-talet diskuterades till och med att skriva in i partiprogrammet att pålitliga partikamrater borde sättas in i offentliga nyckelställningar. Det avslogs, bland annat med Tryggve Lies argument att alla var överens om realiteter, men att det skulle göra obotlig skada om det kom i tryck. Det kan naturligtvis hävdas att detta fenomen skulle kunna vara en variant av det i Sydeuropa och USA utbredda klientsystemet. Mer fruktbart är nog att istället koppla det till skapandet av en materiell bas för arbetarnas deltagande i det dagliga politiska arbetet.

Vilka var det då som företrädde socialdemokraterna i de kommunala församlingarna? En sammanställning av det 40-tal personer som valdes in i stadsfullmäktige i Köping fram till 1938 illustrerar entydigt detta. Med mycket få undantag var samtliga valda arbetare. Två konstaterande kan göras vad gäller deras karriärvägar. För det första kom många från aktiva uppdrag inom arbetarkommunen, bortåt hälften av de valda hade suttit i kommunstyrelsen

under åren kring sina inval i fullmäktige. För det andra var uppenbarligen fackliga uppdrag en viktig merit för kommunalpolitiska uppdrag. Samtliga nyvalda mellan 1920 och 1938 tillhörde LO-förbund, de flesta, gjutarna, filarna, svarvarna och så vidare var anställda på Köpings mekaniska verkstad.

Med få undantag har de 14 männen (ingen kvinna valdes in under den aktuella perioden) också uppdrag som ombud eller styrelseledamöter inom den lokala fackliga centralorganisationen, vilket i sin tur betyder att de intar framträdande platser inom sina resp fackliga avdelningar. De få som saknar denna plattform blir kortlivade i fullmäktige, och får heller inga andra uppdrag att tala om. Liknande sammanställningar för de övriga kommunerna ger en liknande bild.

Om man emellertid tittar på den kommunalpolitiska eliten blir bilden delvis annorlunda. De två mest inflytelserika och prestigefyllda kommunala instanserna att tillhöra var drätselkammaren, som var stadens ekonomiska ledning, och fullmäktiges beredningsutskott, där stadens ledande kommunalpolitiker förberedde stadsfullmäktiges sammanträden. Fram till 1939 fanns det 13 socialdemokrater som satt i något av dessa organ för minst en valperiod, alltså fyra år.

Men även i detta urval är det möjligt att urskilja två grupper, en som har presidieposter i nämnderna, och åtskilliga andra uppdrag, en annan som har en mindre framskjuten ställning. Över huvud taget visar sammanställningen på en påtaglig ansamling av uppdrag på en mindre grupps händer. Gruppen har därför delats i två, de som under något år har haft presidieuppdrag eller minst sex kommunala uppdrag (variationen är mellan sex och tretton uppdrag), och de som har haft fem eller färre (tre till fyra).

Grupp 1

Filare — Riksdagsman (1921) AWP
 Bleckslagare — fabrikör (1920) NPH
 Grundläggare — hamnfogde (1923) PAK
 Bokbindare — fabrikör (1916) AK
 ? — Förman — verkmästare HP
 Gjutare — hamnfogde (1937) CM

Grupp 2

Järnsvarvare KJ
 Filare — hamnarbetare OW
 Filare DW
 Kommunalarbetare — kranmaskinist — kranförman KGK
 Typograf — (kommunalråd) KEW
 Filare TL
 Typograf (kommunal bussdirektör 1941 — heltidsanst DK-ordf) PJ

I grupp 1 finns sex personer, som kan sägas utgöra den socialdemokratiska kommunala eliten i Köping under mellankrigstiden. Samtliga är ursprungligen arbetare, men byter under perioden social ställning. Två blir egna företagare inom sitt eget yrke, en blir riksdagsman och tre får nya anställningar av kommunal karaktär två blev efter varandra hamnfogdar och den tredje verkmästare vid den kommunägda järnvägen.

I den andra gruppen på sju personer behåller tre sin ställning som arbetare, även om en byter från industrijobb till kommunalanställd hamnarbetare och en fjärde avancerar till kranförman vid samma hamn. Av de tre sista på listan, som knappt hinner göra sin debut under den undersökta tiden, flyttar en och de två andra blir under efterkrigstiden heltidsanställda politiker (heltidsanställd DK-ordförande resp kommunalråd).

Intressant är att mer än hälften av samtliga i de bägge grupperna hade kommunala anställningar. Det stora antalet offentligt, framför allt kommunalt anställda bland socialdemokratiska kommunpolitiker var också på denna tid ett uppmärksammat fenomen, som dessutom kunde skapa interna motsättningar mellan dessa grupper och industriarbetare, som ansåg sig få stå tillbaka.

En genomgång av de andra kommuner som ingår i min undersökning ger liknande resultat. Den kommunalpolitiska eliten i Kalmar hade följande social sammansättning under mellankrigstiden.

Järnarbetare — konsumföreståndare — riksdagsman GU
 Snickare — ombudsman (försäkr.kooperation) — bageriföreståndare — facklig ombudsman ATF
 Mjöltnare — folkets husföreståndare — riksdagsman KM
 Kvarnarbetare — handlare — ekonomichef (tidn) — förrådsförvaltare (kommun) WN

Det sociala avancemanget bland ledande kommunpolitiker är inte unikt. En orsak är naturligtvis att socialdemokratin vid denna tid besatt en imponerande reserv av begåvade medlemmar som även utan kommunalpolitiken skulle ha gjort karriär på olika håll i samhället. Ett annat kan vara just att detta byte av arbete var en förutsättning för att kunna fortsätta bedriva omfattande kommunalpolitiskt arbete.

Sammanfattningsvis. Den samhälleliga arbetsfördelningens mekanismer och de konkreta betingelserna för lokalt politiskt arbete fick påtagliga konsekvenser för den socialdemokratiska kommunala elitens sammansättning. Samtidigt som partiets företrädare, med undantag för lärare, nästan helt rekryterades från arbetarklassen, visade det sig förenat med stora svårigheter att förena kroppsarbete med omfattande kommunala uppdrag.

De flesta ledande lokala politikerna kom att byta anställningar, många av dem fick istället kommunala anställningar. En liten grupp blev tidigt heltidsanställda kommunalpolitiker, och till dem koncentrerades en stor del av makten.

När det gäller att förstå förutsättningarna för socialdemokratins lokala politiska arbete måste man lägga till ytterligare ett förhållande av institutionell art. När den kommunala demokratin infördes i Sverige var det resultatet av omfattande kompromisser. Ett av högerens villkor för att acceptera demokratin var att den fullt ut skulle vara representativ. Detta innebar bland annat att i de kommunala församlingarna infördes obligatorisk samlingsregering, det vill säga att de olika partierna finns företrädade i nämnder och styrelser i förhållande till sin storlek. Detta kom att väsentligt underlätta kompromisser och överenskommelser över klassgränserna. Man skulle kunna säga att klassarbetet institutionaliserades i de svenska kommunerna.

Reaktionerna mot den ovan skisserade utvecklingen lät inte vänta på sig. Redan tidigt riktas inom socialdemokratin kritik mot att kommunalpolitikerna fjärmade sig från medlemmarna. En ständigt återkommande kritik var att de inte längre deltog i kommunens medlemsmöten. ”Frågan om de kommunala representanternas slöhet att besöka kommunmötena diskuterades, en livlig diskussion uppstod och framhölls att det är deras skyldighet att närvara å mötena”, heter det i en betecknande protokollsnotering.

Relationerna mellan förtroendevalda och medlemmar kom att kompliceras i takt med att de socialdemokratiska representanterna drogs med i det kommunal-politiska beslutsfattandet i allt större utsträckning, och fick allt fler och betydelsefulla uppdrag. Karaktären på rapporterna förändrades och möjligheten för arbetarkommunerna att nöjaktigt behandla alla viktiga frågor minskade.

En annan kritik gällde den ojämna fördelningen av de kommunala uppdragen. Mångsyssleriet utgör ett missförhållande som bör motarbetas, hette det i ett uttalande. Arbetarrörelsens

ledande krafter har ett stort antal förtroendeuppdrag både inom organisationer och det allmänna. Denna elit inom svensk arbetarrörelse har ”utfört ett oerhört omfattande och resultat-rikt arbete — kanske ofta oavlönat — på samhällslivets skilda områden. Visst har somliga stor arbetsförmåga, men många hinner inte med. ”Det blir allt för brått med åtskilligt. Följden blir slentrian, försummade arbetsuppgifter och bristande initiativkraft.”

Frågan om kommunalpolitikernas fjärmande från arbetarklassen behandlades principiellt under en diskussion i Köping 1930 över temat ”Bör arbetarklassen eftersträva större kommunalt inflytande?”. Inledaren framhöll att det fanns starka skäl som talade mot en allt för kraftig kommunal integrering och pekade på ”farorna av att genom det kommunala arbetet så småningom arbetarrepresentanternas klassyn så påverkas av kompromissandet att en avtrubning i det socialistiska tänkandet många gånger blir följden. Arbetet i de olika nämnderna med det många gånger, som exempel fattigvårds- och drätselärenden, påfrestande och otrevliga sysslandet och det intima samarbetet med olika partiriktningar har gjort, att man ibland tyckes ha växt in i det gamla samhället i stället för att bekämpa det. Ansåg som sin bestämda uppfattning att genom ett för starkt engagerande i det kommunala arbetet och med de vissa lättnader som för arbetarklassen därigenom vunnits, dock arbetarrörelsen förlorar i sin allmänna inställning till det kapitalistiska samhället och dess vitalitet mindre aggressivt betonat.”

Efter en del meningsutbyte kring den provokativa inledningen enade sig dock mötet om uttalandet att även om ”smärre olikheter i uppfattning gjort sig gällande dock lägga ned ett energiskt arbete i agitationen för en lycklig utgång av det förestående stadsfullmäktigevalet...”.

En annan konflikt gällde fullmäktigeledamöternas skyldighet att följa de beslut som fattades av arbetarkommunen, vilket i sin tur reste frågan vem som i sista hand bestämde: fullmäktigegrupp eller arbetarkommun. Särskilt brännande kunde detta problem bli vid nomineringar till kommunala uppdrag; skulle dessa ske genom arbetarkommunen eller av fullmäktigegruppen?

Denna strid blev så omfattande att frågan behandlades på den socialdemokratiska partikongressen 1944. Där antogs en resolution som förbjöd beslut där arbetarkommunerna kunde binda sina företrädare i de kommunala församlingarna. Det skulle försvåra kompromisser med de borgerliga partierna. ”Skulle systemet med bundna mandat komma till användning skulle detta betyda ett grundskott mot demokratin som sådan...”, menade partiledningen.

Detta är naturligtvis en okontroversiell utläggning av den representativa demokratis konsekvenser. Men den illustrerar också tydligt varför arbetarrörelsens fulla deltagande i ett parlamentariskt arbete med logisk nödvändighet innebär ”en individualisering av klassrelationerna”. Beslut som fattats inom arbetarrörelsens organisationer måste alltid kunna omprövas av partiets företrädare efter överläggningar i de parlamentariska strukturerna, och i sista hand ska fullmäktigegruppens ord gälla, inte arbetarkommunens. Detta leder i sin tur till en nödvändig centralisering och hierarkisering av partiets beslutsstrukturer.

Förekomsten av en stark socialdemokratisk makt-koncentration på lokal nivå har ofta påpekats av forskning och i debatt.⁷⁴ Framväxten av det skikt av ledande kommunalpolitiker som beskrivits ovan är naturligtvis en del av detta — men inte det enda. Den är parallell med uppkomsten av ett skikt funktionärer som skulle kunna kallas en para-statlig byråkrati knuten till den tidiga välfärdsstatens utveckling.

⁷⁴ Se textens betydelse som Bo Gustafsson tillmäter de socialdemokratiska kommunpolitikerna i *Den tysta revolutionen*.

Mandel; B Rothstein, ”Managing the Welfare State”, i *Scandinavian Political Studies* vol 13 (1985).

Den egentliga orsaken till detta är naturligtvis den svenska välfärdsstatens framväxt, i betydande utveckling ett resultat av arbetarrörelsens kamp för att flytta fram sina positioner. Men en följd av detta var behov av att administrera välfärdsstaten.

Detta är för övrigt inte något speciellt svenskt fenomen. Antalet funktionärer inom sjukkassor, arbetslöshetskassor, sociala inrättningar och undervisning ökade kraftigt på många håll. I många länder ligger åtskilliga av dessa uppgifter ofta hos fackföreningar, religiösa eller sociala organisationer. I Sverige idag är de flesta av dessa funktioner förstatligade eller kommunaliserade, men de var det inte alltid under mellankrigstiden. Gemensamt för dem är att funktionärerna ofta rekryterats genom arbetarrörelsen eller andra folkliga och ideella organisationer istället för genom den statliga karriärvägen.⁷⁵

Denna utveckling går att urskilja på olika nivåer. På några håll låg ansvaret hos frivilliga organisationer, som dock i allt större utsträckning kom att bli beroende av statligt stöd.

Den arbetslöshetsförsäkring som genomfördes under 1930-talet kom t ex att lägga administrationen hos de fackliga organisationerna. Sjukförsäkringen handhades även under mellankrigstiden av frivilliga försäkringskassor, vissa med huvudsaklig förankring inom arbetarrörelsen, andra med rötter inom nykterhetsrörelsen och mer liberalt inriktad självhjälpsorganisation. Samtidigt blev det statliga inflytandet allt starkare, framför allt från 1931, när staten som villkor för ett ökat ekonomiskt stöd krävde att det bara skulle få finnas en erkänd kassa på varje ort.

Det innebar på de flesta håll att det var de fackligt dominerade kassorna som auktoriserades, och Rafael Lindqvist har noterat den "socialdemokratisering" av sjukförsäkringsväsendet som ägde rum som en följd av detta, åtminstone på lokal nivå. Det var också en medveten linje från den socialdemokratiska regeringen, och framför allt från kretsen kring Gustav Möller, att rekrytera en funktionärsstab "vilken borde ha så bred förankring i folket som möjligt".

Denna strävan att knyta lokalt rekryterade "gatubyråkrater" till den nyskapade välfärdsförvaltningen är ett bärande tema i Bo Rothsteins studier av "den socialdemokratiska staten". För att bland annat kunna gå vid sidan av den traditionella statliga byråkratin anförtroddes offentliga administrativa uppgifter åt lokala, folkligt baserade, organ, menar Rothstein, som ägnar särskild uppmärksamhet åt administrationen av efterkrigstidens arbetsmarknadspolitik, bland annat rekryteringen till de lokala arbetsförmedlingarna.

Den möjlighet till inflytande över den lokala arbetsmarknadspolitiken för företrädare för den lokala arbetarrörelsen som detta gav var ingen fullständig nyhet. Den lokala arbetsförmedlingen hade länge tidigare varit en kommunal angelägenhet med utrymme för betydande inflytande för den lokala arbetsmarknadens parter, och den lokala administrationen av den statliga AK-politiken sköttes i stor utsträckning av arbetarrörelsens lokala företrädare.

Förutom denna administration och de rent kommunalt tillsatta posterna fanns ytterligare en grupp funktionärer som i detta sammanhang blir intressant, de anställda inom arbetarrörelsen — fackliga ombudsmän, redaktörer, kooperatörer, folkets husföreståndare. Orsaken är de historiskt och personellt täta förbindelser som av tradition har funnits mellan dem. De förra rekryteras ofta ur den senare gruppen, och de var sammanvävda med tusen och en tråd.

I ledande positioner i arbetarkommunen och fullmäktigegruppen i Gudmundrå fanns t ex i slutet av 1930-talet kommunaldirektör Edlund, överlärare Berglund, fjärdingsman och AK-expeditör Åström, sjukkasseföreståndare Byström, konsumföreståndare Brundin och Svanberg.

⁷⁵ Bo Rothstein, "Politiska institutioner och arbetarklassens makt", *Arkiv* 51/52 1992.

I slutet av 1950-talet ingick i den kommunalpolitiska eliten i Gudmundrå, nu Kramfors stad, den heltidsanställda DK-ordföranden, tillika riksdagsmannen, HN, kommunala vattenverksmaskinisten, senare bostadsstiftelsedirektören och riksdagsmannen IH, hälsovårdsinspektören HH; samtliga med förflutet som industriarbetare vid någon av kommunens sågverk eller massafabriker. I gruppen med betydande kommunalpolitiska uppdrag hittar man vidare konsumchefen HG, arbetsförmedlingsföreståndaren IB och försäkringskassaföreståndaren IJ.

Tillsammans bildar dessa grupper ett skikt vars förutsättningar för lokalt politiskt arbete skiljer sig från merparten av arbetarrörelsens medlemmar. De har en annan plats i den sociala arbetsdelningen, och de är för sin utkomst och karriär beroende av sina anställningar i organisationer och i den lokala (välfärds)staten.

Detta skikt kom att svälla efter andra världskriget. Antalet tjänster i välfärdsbyråkratin ökade drastiskt, det anställdes i växande omfattning i en hastigt växande kommunal förvaltning kommunalråd, bostadsdirektörer, socialarbetare, arbetsförmedlare och personal inom försäkringskassan.

Samtidigt tillkom inom arbetarrörelsen allt fler lokala ombudsmän och heltidsarbetande fackliga förtroendemän, kooperatörer och funktionärer i allt från ABF och BPA till PRO och Unga örnar. Behovet av att skapa en materiell bas för arbetarrepresentanters politiska ingripande är en central förklaring till att grunden för denna lokala koalition mellan arbetarrörelse och välfärdsbyråkrati lades under denna period.

Gustav Möllers statssekreterare Per Nyström har i efterhand beskrivit denna utveckling som ett medvetet skapande av för välfärdsstaten nya styrningsmekanismer, ”där den representativa demokratin partier kom att ingå... Två skilda styrningsmekanismer skymtar sålunda i samhällsutvecklingen. Den ena är den gamla byråkratiska linjen med hierarkiskt lydnadssystem. Det andra är den kommunala linjen. I den bygger man på det politiska engagemanget, på samverkan mellan centrala och lokala instanser genom information och utbildandet av gemensamma synsätt. Det är denna linje som föresvävade välfärdsstatens arkitekter och som den ville bevara genom att lägga ansvaret tungt på kommunerna och de lokala kassorna.”

På detta sätt skapades alltså, delvis medvetet, det sociala skikt som kunde leda centrala delar av efterkrigsexpansionen, den lokala, socialdemokratiskt dominerade välfärdsbyråkratin, för att låna Mandels uttryck. Detta skikt kan på sätt och vis anses vara en stomme i vad som kommit att kallas Den svenska modellen, det är nära förknippat med socialdemokratin glansdagar.

Men det hör till ödets ironier — eller snarare till detta skikts dubbla karaktär — att det idag är samma byråkrati som går i bräschen för denna välfärdsstats nedmontering. Detta är en central förklaring till dagens djupa socialdemokratiska förtroendekris.

Kommunalpolitikerna har alltid haft en stark ställning i det socialdemokratiska partiet, men har hittills inte nått den absoluta toppen. Statsministrar och partiledare har rekryterats från andra grupper. Kanske ska man därför tolka valet av Göran Persson som statsminsiterkandidat som ett desperat försök att kasta partiets sista trumfkort — kommunalpampen. Är det fler än jag som tvivlar på att det kommer att lyckas?

Åttatimmarsdag och arbetstidsförkortning i Sverige

[Fjärde internationalen 4/1996]

Med en viss tillspetsning skulle man kunna säga att arbetarrörelsen som massrörelse föddes med kravet på arbetstidsförkortning. Vid sidan om kravet på allmän rösträtt stod detta högst upp på den unga arbetarrörelsens program och plakat. De första stora samordnade internationella massdemonstrationerna – första maj 1890 – hade en samlande paroll: 8-timmarsdagen.

Runt om i världen samlades miljontals arbetare. På Gärdet i Stockholm samlades bortåt 50 000 människor för att lyssna på talare som Hjalmar Branting, August Palm och Hinke Bergegren och för att demonstrera för det krav som på ett flygblad formulerades som:

*åtta timmar verka för åtta kronors päng
åtta timmar fritt och åtta uti säng.*

Parlament och utomparlament

Att kravet på en drägligare arbetstid var så centralt är knappast ägnat att förvåna när man tar del av den tidens statistik. Vissa grupper, som bageriarbetare, hade på 1880-talet 15-18 timmars arbetsdag. Också relativt välbetalda yrken, som murarna, arbetade 14-16 timmar. Den genomsnittliga bruttoarbetstiden för en industriarbetare uppskattades till 12-13 timmar, då ingick i regel cirka 1-timmas måltidsraster i detta.

För många arbetare var frågan om arbetstiden väl så viktig som lönefrågan. Vid den första stora strejken i Stockholm, träarbetarstrejken 1881, var kravet på ro timmars arbetsdag lika centralt som lönekravet, och dessutom det krav man lyckades realisera. Det var inte heller svårt för arbetarna att motivera sina krav. Som det heter i den resolution som antogs på Gärdet 1890:

...Vi fordra arbetstidens begränsning huvudsakligast av följande skäl

- 8-timmarsdagen skulle sätta en damm för den fysiska och intellektuella urartning, som nu hotar arbetarklassen som en följd av dess omänskligt långa, i förtid utslitande, hälsoförstörande arbetstid...
- 8-timmarsdagen skall ge arbetaren tid och krafter att ägna sig åt sin intellektuella och moraliska utveckling som fri människa och medborgare; den blir även ur denna synpunkt en den mäktigaste hävstång för arbetarklassens höjande ännu inom det nuvarande samhällets ram, på samma gång den fostrar arbetarklassen för dess höga uppgift att grundlägga en ny samhällsordning.

Men förutom dessa två motiv – att hindra arbetarklassens fysiska och psykiska förslitning och att skapa möjligheter för arbetarna att utveckla sin intellektuella verksamhet – fanns redan här ett tredje motiv: en arbetstidsförkortning skulle också vara ett verksamt medel för att få in fler i produktionen:

... 8-timmarsdagen skulle, allmänt genomförd, ha till omedelbar följd en förminskning av den reservarmé av arbetslösa, som den nuvarande ekonomiska ordningen skapar, och redan därigenom åstadkomma en väldig lyftning i hela arbetarklassens läge.

Men det visade sej snart att denna uppfattning, att 8-timmarsdagen skulle kunna vara ett medel mot arbetslösheten, redan från början var omstridd inom socialdemokratin. Kopplingen gjordes framför allt av de delar av partiet som hade en facklig förankring. Däremot kom den grupp som kommit att kallas ”intelligensarna” snart att ifrågasätta detta samband – medan det i stort sett rådde enighet om de andra argumenten för 8-timmarsdagen. Ledare för denna grupp, med i regel borgerlig bakgrund, var Hjalmar Branting, och under 1890-talet hörde också namn som Gustaf Steffen och Axel Danielsson dit. Med stöd av borgerliga ekonomer

som Brentano och Hobson hävdade dessa att en arbetstidsförkortning inte skulle påverka arbetslösheten. Arbetsgivarna anställde inte fler arbetare när dagen blev kortare, utan införde i stället bättre maskiner och ökade intensiteten i arbetet. Den positiva effekt som följde av detta var att det befrämjade stordrift och ökad produktivitet. Därför lade också till exempel tidningen *Social-Demokraten* ner stor möda på att försöka övertyga arbetsgivarna om att de skulle tjäna på en sådan reform. Men den skulle i detta avseende endast indirekt förbättra arbetarnas ställning, genom att det ökade samhällets nationalförmögenhet.

Skillnaden mellan de olika synsätten skulle kortfattat kunna uttryckas i ett par ord: synen på klasskampen. För gruppen kring Branting var vägen till 8-timmarsdagen entydig: en statlig lagstiftning. Under de givna maktförhållandena krävde detta att man kunde påverka de parlamentariska institutionerna – därav den vikt man lade vid att argumentera för de positiva samhällsekonomiska konsekvenserna av en sådan reform.

För den fackligt förankrade gruppen var kravet på lagstiftad 8-timmarsdag också självklar. I resolutionen från 1890 hette det att:

...Vi fordra vidare denna 8-timmarsdag lagstadgad, icke som skulle vi förbise möjligheten att vinna en kortare arbetstid även genom den organiserade arbetarklassens direkta påtryckning av arbetsmedlens nuvarande ägare, utan emedan vi anser det vara samhällets skyldighet att genom lagstiftningen komma de ekonomiskt svagare arbetarna till hjälp, dels för att åt de sämre organiserade yrkena vinna samma förmåner som de starkare helt eller delvis uppnått, dels för att trygga alla för återfall i den långa arbetstidens elände.

I första hand fordra vi, att staten och kommunerna som arbetsgivare föregå med gott exempel och överallt införa 8-timmarsdagen.

Men fackföreningsrörelsen, tydligast företrädd av metallarbetarna, nöjde sig inte med en lagstiftad 8-timmarsdag. På samma gång krävde de avskaffande av ackordlön och införande av timlöner och minimilöner för att just på så sätt kunna gardera sig mot att en sänkt arbetstid bara skulle leda fram till en ökad utsvettning. En kombination av fackliga och politiska och av parlamentariska och utomparlamentariska metoder var den enda garantin för att arbetstidsförkortningen skulle kunna bli verklig och samtidigt föra in arbetslösa i produktionen, menade alltså denna riktning inom arbetarrörelsen.

Rösträtt och arbetstid

Det tog åtskilliga decennier innan 8-timmarsdagen äntligen kunde genomföras. De motioner socialdemokraterna väckte i frågan i riksdagen avlogs regelbundet. Genom den fackliga rörelsens ökade styrka kunde 10-timmarsdagen införas avtalsvägen för ett allt större antal arbetargrupper, men längre än så var det svårt att komma.

När 8-timmarsdagen äntligen blev verklig, i första världskrigets slutfas, visade det sig också att just kombinationen av parlamentarisk och utomparlamentarisk kamp var det som gjorde reformen möjlig.

8-timmarsdagen och allmän rösträtt – återigen visade det sig att dessa krav var intimt förenade – genomfördes i en stor del av den industrialiserade världen omkring 1920. Sambandet med de revolutionära resningarna runt om i Europa är uppenbar.

Direkt inspirerade av den ryska revolutionen, och av den hungersnöd som första världskriget medfört, gick Sveriges arbetare ut på gatorna våren 1917, i vad som kommit att kallas den svenska potatisrevolutionen. De krävde mat, men också inflytande över det samhälle de dittills varit utestängda från. Löfte om demokratiseringar, och upprättandet av ett handelsavtal med västmakterna som garanterade import av viktiga livsmedel, gav borgarklassen tillfällig respit.

För första gången fick socialdemokraterna sätta i regeringen. Edén-Brantings koalitionsregering mellan liberaler och socialdemokrater tillsatte omgående flera kommissioner, för att bland annat lägga fram förslag till allmän rösträtt och en arbetstidsreform. Högern vägrade emellertid i det längsta att gå med på en demokratisering av den första kammaren, och att släppa fram kvinnorna till valurnorna, och arbetsgivarna motsatte sig bestämt varje arbetstidsförkortning. Men när så den svenska högerens viktigaste ideologiska stödjepunkt, det tyska kejsardömet, störtades i den tyska revolutionen hösten 1918 var paniken åter nära att bryta ut hos den svenska borgerligheten. Inom loppet av några veckor genomförde en urtima riksdag, som egentligen kallats in för att diskutera statstjänstemännens löner, den allmänna rösträtten för både män och kvinnor. Och över en natt kapitulerade arbetsgivarna i sitt motstånd mot 8-timmarsdagen.

”...En arbetstidslagstiftning på åttatimmarsdagens principer blev oundviklig i samband med den våldsamma skakning, som gick över världen efter de tyska och österrikiska revolutionerna. Löftet att genomföra en sådan gavs under novemberdagarna 1918, då det gällde att stärka de lugna element inom den svenska arbetarvärlden mot den våldsamma stämning som då gick genom landet”, beskrev en av de som närmast varit inblandad i händelserna ett par år senare.

1919 antog också riksdagen en lag om 8 timmars arbetsdag.

Även om arbetsgivarna insett att 8-timmarslagen inte gick att hindra, lade de emellertid ner stora ansträngningar på att urvattna den så mycket som möjligt. Undantagen från lagen var så omfattande att den i stora stycken kan beskrivas som ett såll. Alla statsanställda, anställda inom jordbruket, många anställda inom kommunikationsväsendet osv undantogs. Undantagen hade också en klar könsprofil: de flesta jobb där kvinnor dominerade undantogs från rätten till 8 timmars arbetsdag, till exempel hembiträden, vårdpersonal, affärsbiträden och serveringspersonal och en betydande del av de kontorsanställda undantogs också. (Att detta kunde genomföras kastar för övrigt ett obarmhärtigt ljus över arbetarrörelsens reaktionära kvinnopolitik. Några år tidigare hade LO och socialdemokraterna drivit igenom en lag om förbud mot kvinnligt nattarbete vilket utestängt ett stort antal kvinnor från vissa – i regel välbetalda arbeten – som delvis utfördes nattetid. Motivet var en påstådd omtanke om kvinnors väl och hälsa. Nu accepterade man, utan varje omtanke om de bräckliga kvinnorna, en helt oreglerad arbetstid för 100 000-tals kvinnor som arbetade inom vården, på kontor eller som hunsade pigor hos överklassen.)

I själva verket omfattade åttatimmarslagen bara 16 procent av den yrkesarbetande befolkningen, i huvudsak industriarbetare.

Den reella arbetstidssänkningen urgröptes också. Tidigare hade en betydande del av måltidsrasterna räknats in i arbetstiden, de lades nu utanför de åtta timmarna. Genom detta kunde bortåt hälften av den formella arbetstidsförkortningen i realiteten utebli. Inte heller fick arbetarna full ekonomisk kompensation för arbetstidsförkortningen; kostnaderna delades av arbetsgivare och arbetare. Och naturligtvis var 8-timmarsdagen beräknad på en 6-dagarsvecka. I realiteten förlades arbetstiden i regel så att man arbetade 8-timmar under fem dagar och 5-timmar på lördagar. Lagen var inledningsvis ett provisorium och antogs definitivt först 1930, då med i stort sett samma utformning som 1919. Först 1954 avskaffades de flesta undantagen till arbetstidslagen. Så lång tid dröjde det innan 8-timmarsdagen blev en realitet för den överväldigande delen av arbetskraften. Det bör vidare noteras att diskussionen om betydelsen av arbetstidsförkortningen för att skapa fler arbeten var så gott som helt frånvarande under debatten om 8-timmarsdagen 1918-1920.

Arbets tid och arbetslöshet

Under 1930-tallkrisens omfattande massarbetslöshet dök emellertid frågan om en ytterligare arbetstidsförkortning upp. Till en del hade kravet sitt ursprung hos Fackföreningsinternationalen som drev kravet på 40 timmars arbetsvecka för att bekämpa arbetslösheten. Den fick till och med det internationella samarbetsorganet ILO (International Labour Organisation), knutet till Nationernas förbund, att anta en resolution med detta syfte. Till 1930 års riksdag motionerade kommunisterna om 7-timmarsdag med syfte att bland annat minska arbetslösheten. Motionen avslogs utan någon som helst debatt, och den avfärdades med några förljligande fraser i LO:s tidning *Fackföreningsrörelsen*.

Men kravet visade sig ha en stark förankring bland fackföreningsrörelsens medlemmar. Till LO:s kongress 1931 förelåg inte mindre än 20 motioner med krav på såväl 6- som 7-timmars arbetsdag.

...Det har uppstått en omfattande arbetslöshet av permanent karaktär, vilket nödvändiggör åtgärder från arbetarorganisationernas sida att söka få in så många som möjligt i arbetsprocessen. En åtgärd som med säkerhet skulle medföra nya arbeten är en förkortning av arbetstiden”, skrev till exempel Stenarbetarförbundets avdelning 12, och fortsatte: ”...Detta krav rättfärdigas redan av den ökade arbetsintensiteten samt den tekniska utvecklingen över huvud taget. Men förkortningen av arbetstiden är även ett solidaritetskrav för arbetarklassen, det är den plikt som åligger de arbetande massorna gentemot deras arbetslösa kamrater... Det är självklart att lönekomensation må erhållas för den förkortade arbetstiden.

Under påtryckningar från Fackföreningsinternationalen uttalade LO-ledningen sin anslutning till kravet på 40-timmarsvecka. Men något annat än läpparnas bekännelse var det knappast frågan om; i samma veva uttalade kongressmajoriteten uppfattningen att ett realiserande av detta krav var ”...en mycket svår uppgift, som säkerligen kommer att kräva stora ansträngningar under en avsevärd tid för att förverkligas.” Och LO:s föredragande på kongressen sammanfattade entydigt vad LO-ledningen egentligen tyckte:

...I och för sig är det glädjande, att man på landsorganisationens kongress diskuterar denna fråga och framför allt att en så stor skepticism framkommit mot de långtgående kraven på arbetstidens förkortning. Detta visar, att vår organisation nått den mognad, att man fäster mindre avseende vid agitationsparoller än vid praktiska resultat.

Inte förvånande uteblev, med en sådan inställning, de arbetstidsförkortande resultaten för lång tid. Det dröjde mer än ett kvartssekel innan nästa lagstadgade arbetstidsförkortning genomfördes, och först 1973 var 40-timmarsveckan ett faktum. I stort sett avvisade alltså socialdemokratin och den socialdemokratiskt ledda Landsorganisationen principiellt arbetstidsförkortning som ett verksamt medel för att bekämpa arbetslösheten under hela 30-talskrisen. Återigen var det i stor utsträckning inställningen att ensidigt lita på den parlamentariska vägen som ledde fram till denna defaitistiska inställning.

Om socialdemokraterna och LO-ledningen hade varit intresserade hade de kunnat följa ett alternativt scenario, som just då utspelade sig i Frankrike. Där förde en väldig strejkvåg fram en radikal folkfrontsregering till makten sommaren 1936. Under ledning av socialister och radikala liberaler genomfördes ett omfattande socialt program. Det centrala kravet i detta program var – 40 timmars arbetsvecka som ett medel att bekämpa arbetslösheten. (så klarade sig den franska arbetarklassen också så mycket bättre än arbetarna i övriga jämförbara europeiska länder). Men en sådan kombination av parlamentariska och utomparlamentariska medel har inte ingått i den svenska socialdemokratins politiska arsenal alltsedan intelligensarna tog över partiapparaten i slutet av förra seklet.

Lästips

Den som vill skaffa sig en närmare översikt kan med fördel ta del av följande böcker och artiklar. Om diskussionerna i slutet av 1800-talet se Ingrid Millbourn. *"Rätt till maklighet"* *Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885-1902*, Stockholm: Symposium, 1990. Om arbetstidslagstiftningens utveckling under 1900-talet se Hans Hellström, *Struktur, aktör eller kultur? Arbetstidspolitik i det industrialiserade Sverige*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1992. För masskampens och folkfrontens problem och möjligheter det vill säga om hur parlamentarismens och utomparlamentarismens olika villkor kan utnyttjas till löntagarnas fördel se Leo Trotskijs diskussion i artiklarna "Vart går Frankrike?" och "Ån en gång, vart går Frankrike?" i: Leo Trotskij, [Om Frankrike \(1934-36\)](#) (på marxistarkiv.se). För en översikt om arbetstidsutvecklingen internationellt se Archibald A. Evans "Work and Leisure" i: *International Labour Review* no 1/1969. (Genève)